

ИСМАЈЫЛ ШЫХЛЫ

САПЫ

ӨЗҮМҮЗӨДӨНӨИР

ИСМАЈЫЛ ШЫХЛЫ

САПЫ

ӨЗҮМҮЗӘНДИР

Әфсанələr və rəvayətlər

БАКЫ
«КӘНЛИК»
1990

Редактору: Тамилла Рүстәмова

Исмаи́л Шы́хлы

Ш 69 Сапы өзүмүздөндир. Б.: Көңчлик, 1990—64 сөб.

«Сапы өзүмүздөндир» китабы ел ичиндә јаылымыш әфсанә во рәвәјәтләр әсасиәдә јазылымышдыр. Көркөмли јазычымыз Исмаи́л Шы́хлы халгдан алдыгы бу мөвзуларә тәзә поэтик либас бичими, оңу өз сөз сәнәтини имкәяләрә бахымындан јейидән ишләмишдыр.

«Елдан алымыб елә гәјтарылан» бу китаб неч шүбһәсә ки, оқу-чуларымыза көзәл һәдәјјә олачак.

Ш $\frac{4702060201}{M 653(12)-90}$ 89—90

ISBN 5—8020—0498—3

Аз 2

© Көңчлик, 1990.

МӘНИ ИТИРМӘЈИН

Дағларын зирвәсиндә долашан гара булудлар гәф-ләтән сыхлашыб әтәјини саллады. Дәрәләрин, мешәләрин үстү илә үзүшағы сәһралара јериди. Әввәлчә дағларын синәсинә, сонра исә дү-зәнликләрә гаранлыг чөкдү. Шиддәтли күләк хә-зәли, тоз-торпағы көјә сокуруб уғулту илә чөл-ләрә јайды. Көј шаггылдады, шимшәк чәхды, сел-ләр-сулар ојанды. Дәлиганлы дағ чајлары көпүкләниб јатағындан чыхды, гајалара чырпылыб бурулду, ши-шиб көлләнди вә бирдән өзүнә јол ачыб сәһралара үз-тутду. Ашағыларда, тәкәмсејрәк көзә дәјән инсан мәс-кәндләриндә һарај гопду, арвад-ушаг дахмалардан байы-ра төкүлдү, мал-гара халхаллардан чахнашыб-бөјрүш-дү, атлар јалларыны пырпызландырыб гулағларыны шәкләдиләр, итләр үзләрини көјә тутуб зинкилтили сәс-лә узун-узады улашды. Намы билди ки, фәләкәт вәр, көјләрдән бәла кәлир.

Мүдрик гочалар уғултунун јахынлашдығыны һисс едиб әл-ајаға дүшдүләр:

- Атларын чидарыны ачын!
- Мал-гараны тәпәләрә һајлајын!
- Итләри зәнчирдән бурахын!
- Өзүнүз дә тәпәләрә гачын!

Аналар көрпәләрини далларына шәлләдиләр, ушаг-лар әл-әлә јапышдылар, тәпәләрә, дикдирләрә үз тут-дулар. Әлләр көјләрин әнкинликләринә доғру узаныб имдәд истәди:

—Аллаһ, сән сахла!

—Еј јери, көјү јарадан, сән өзүн көмөк ол!

—Бизе рәһмин кәлсиң, еј көзөкөрүңмәз!

Елә бил көј дә инилдәди. Онун инилтиси далға-далға јайылыб ашағылара, сәһра илә гачан атларын архасынча үфүгләрә доғру кетди.

Сел дағлардан бүрүб-бүкүб кәтирдји гајалары әтрафа фырлатды, дахмалары, евләри ағзына көтүрдү. Дикдирә галханлар көрдүләр ки, бир анда һәр јери су басды.

Көј јенидән шагғылдады. Елә бил сәма ортадан буз кими чатлајыб ғырылды вә әјри-үјрү јарыгларын арасындан көз гамашдыран од пүскүрдү. Бу одлу золағын бир учу јерә санчылыб хејли титрәди. Әтрафдакы һәнир-тидән гарсаландылар. Нә исә чатырдады, алов ғырышыг түстү көјә учалды.

Тәпәјә пәнаһ кәтирәнләр алышан үфүгләрә бахдылар.. Мешәләр од тутмушду, чатыртыдан гулаг батырды алов әршә дирәнмишди.

—Аллаһ, сән сахла, башымыза көјдән од јағдырма Сәһра ләпәсиз, далғасыз, сакит вә сонсуз бир дәнизә дөнүмүшдү. Уғулту инди үфүгләрдән кәлирди. Сујун үзүндә гаралтылар көрүнүрдү.

Ғарыш-Ғарыш суја батан тәпәниң зирвәсинә топлашанлар титрәширдиләр. Гочалар дуа едир, ушаглар аналарынын әтәјиндән јапышыб маддым-маддым бахырдылар. Сачы үзүнә дағылмыш бир гадын синәсини ачыб тәпәниң ән уча јериндә дајанмышды. Онун јашы ғурумуш көзләри сонсузлуғлара дирәнмишди, солғун додағлары титрәјирди.

Бирдән фишылты ғопду. Мешәләрден јеријиб кәлән алов суја һүчүм чәкди. Су гәзәбләниб поғгулдады, аловун үстүнә атылды, әлбәјаха олдулар. Елә бу вахт көј курултусундан да дәншәтли, зәһми, амиранә бир сәс ешидилди:

—Дајанын!!

Бу сәс шагғылдады, әкс-сәда верә-верә үфүгә доғру кедән селин далынча јайылды аловда говрулан мешәнин үстүндән кечди. Һәр шеј диксиниб дајанды. Сел дә, су да, од-алов да бир аныға сакитләшди.

—Сән кимсән?

—Мән вичданам!

Ләпәләр бир-биринә дәјиб шаппылдады: «Вичдан, вичдан». Од тутуб алышан мешәдәки ағачлар чатырдады: «Вичдан, вичдан». Әлләри көјләрә галхан инсанларын додағлары тәрпәнди: «Вичдан, вичдан». Бу сәсләр әкс-сәда верди, гол-ганад ачды вә каинатын һәр јериндән ешидилди: «Вичдан, вичдан», Бу сөзләр мүдрик гочалары тохтатды, елә бил әјилиб онларын гулагларына пычылдадылар: «Ғорхмајын». Бу сәс илыг бир нәфәсә дөнүб ушағларын көз јашыны ғурутду, диз чөкүб көјләрден имдад истәјән гадынларын голундан тутуб ајаға галдырды. Әтрафдакы уғулту азалды.

Бирдән су чалхаланды, ғабарыб һирслә тәпәјә јеримәк истәди. Од да чатырдајыб аловланды. Вичданын көј шагғылтысындан да күчлү сәси јенидән ешидилди.

—Кери чәкилин!!

—Јолумузу кәсмә!

—Кәсәчәјәм.

—Нијә?

—Чүнки јолунузу азмысыныз.

Од аловланды. Чатырдајыб, шагғылдајыб гәһгәһә чәкди.

—Јохса, бизә дүз јол көстәрмәк истәјирсән, еј вичдан?

—Бәли! Сән дүнјаја јандырыб-јахмаға, сән дә, еј су, учуруб дағытмаға кәлмәјибсән. Билин вә јадынызда сахлајын: дүнјаја кәлән јаратмалы, јараданлара көмәк етмәлидир.

Вичдан әлини һаваја галдырыб, селләмә суларын басдығы чөлләрдән о јандакы үфүгләри ашан, күнәшин истисиндән говрулуб гарсаланмыш, синәси чадар-чадар

бәһрәсиз боз чөлләри көстәрди вә баша слды ки, сәв һәзин зүмзүмәли, шырылтылы чајлара, чешмәләрә дөн-мәлисэн, шейли, әтирли нәфәсинлә торпағын синәсинә јашыл халы сәрмәлисэн, күлдән чичәкдән она нахыш вурмалысан. Елә етмәлисэн ки, инсанлар сәни ахтарыб тапсынлар, сәнин изинә дүшүб вадидә мәскән салсынлар. Гызмар јәј күнләриндә, чешмә башында бәсләдијин шаһ чинарын көлкәсиндә отуруб сәнә рәһмәт охусунлар.

Су вичдана гулаг асды. Сәкитчә чалхаланды. Әл-әјә-ғыны јығыб үфүгдән кери чәкилди. Динмәз-сөјләмәз дәстәләниб өз јатағына јығышды. Сујун алтында галмыш инсан мәскәнләри үзә чыхды. Нүркүдүлмүш һејванлар, үфүгләрә гәдәр баш алыб кедән јел ганадлы атлар кери гајытдылар. Тәпәнин зирвәсинә пәнаһ кәтирәнләр севинчләриндән ағлаја-ағлаја ашағы ендиләр. Анчаг јолун ортасында дајандылар. Һәр јан лилләнмишди.

—Нијә дајанмысан?—дејә вичдан чашыб галмыш оду сәсләди. Тез ол, батаглыгығы гурут, дахмаларда очаг гала, сојугдан титрәшәнләри өз нәфәсинлә исит!

Од һәрәкәтә кәлди. Азачыг сонра дахмаларын бачаларындан түстү галхды, һәјәтдәки очаглар чатырдады.

Инсанлар мәскәнләринә гајытдылар. Одун әтрафына-топлашдылар. Мүдрик гочаларын сәси ешидилди:

—Рәһмәт дүзәнә, лә'нәт позана.

...О күндән од, су вә вичдан јолдаш олдулар. Әлләриндә әса, ајагларында полад чарыг, башларында дәмир дәмилгә дүнјаны долашдылар. Сонсуз сәһралара су вердиләр, шахталы, боранлы дијарлара истилик кәтирдиләр. Һарада инсан көрдүләр, дајандылар, онларын мәскән салдылары јерләри суладылар, евләриндә очаг галадылар, үрәкләрә севинч кәтирдиләр, бүтүн дүнјаны севинчлә долдурдулар. Инди исә јорулмушдулар. Ишләри дә азалмышды. Бир азча динчәлмәк истәјиүчиләр.

Уча бир дағын дөшүндә дајандылар. Гаршыдакы

сонсуз үфүгләрә бахдылар. Ајрылмаг вахты иди. Вичдан әлини достларынын чијинә гојуб сорушду:

—Ишдир, бирдән бир-биримизи итирсәк, нечә тапшачајыг?

Су күлә-күлә дилләнди:

—Һарада чәмәнлик, јашыллыг көрсәниз, мәни орада ахтарын.

Од деди:

—Һарада очаг, бачалардан бурулуб чыхан түстү көрсәниз, билин ки, орадајам. Бәс сәни итирсәк, нечә тапаг, ај вичдан?

Вичдан көксүнү өтүрүб үфүгләрә бахды вә титрәк сәслә дилләнди:

—Аман күнүдүр, мәни итирмәјин, итирсәниз бир дә тапа билмәзсиниз.

1974

САПЫ ӨЗҮМҮЗДӘНДИР

Бу күн гушлар лап тездән ојанмышдылар. Дан јеринә чәһрајы рәнклик күмүш ишыг чиләниб үфүг гызаранда артыг онларын сәси мешә јарпагларынын һәзин хышылтысына гарышмышды. Дүнәнки јағышда чимиб тәртәмиз јујунмуш чичәкләрин ләчәкләри арасына елә бил сәһәр-сәһәр мирвари сәпәләнмишди. Мешә хорузларынын, гырговулларын синәси, сачаглы гујруглары алышыб-јанырды. Күнәшин ғызылы шуаларыны, көј гуршарынын әлван золагларыны, дејәсән, халиг өзү онларын бојнуна доламышды.

Ағачларын султаны, дүнјаны јоруб јола салмыш гоча палыд да тездән ојанмышды. О, сәһәр күләјинин дағ-

лардан говуб хәтирдийи сәрнн булаг сују кими диш көј-
нөдөн тәмиз һавасыны чијәләрнине чәкиб мешәјә гулаг
асырды. Гумру гушлары гошалашыб наз-гәмзә илә чә-
мәһликдә долашырдылар. Онларын гурултусу һоп-һоп-
ларын сәсинә, һоп-һопун сәси алабахталарын охумасына,
алабахталарын нәғмәси бүлбүлләрнн чәһ-чәһннә гарыш-
мышды. Елә бил бу галын мешә һаванын әтриндән биһуш
олуб мнә бир диллә зүмзүмә едр вә бу нәғмәли дүнјаја
һејрашлығыны билдирирди. Гоча палыд сонсуз бошлуг-
лара гәдәр баш алыб кедән мешәнән чәһ-чәдалына бах-
дыгча үрәји даға дөнүрдү. Биһирди ки, бу ағачларын чо-
ху онун көкүндән, әтрафа сәпәләнән гозаларындан тө-
рәмишдир. Пөһрәләр бој атдыгча бир-биринә дајаг олуб
арха-архаја дајынмыш, күләјә, туфана бојун әјмәмәк
үчүн ајагларыны јерә дајајыб торпағын галын гатларына
көк атмышдылар вә индијә гәдәр онларын башындан
бир түк дә әскик олмамышды.

Бирдән мешәннн дәрнлијиндән индијә гәдәр гоча
палыдын ешитмәдији гәрибә бир сәс кәлди. Бу сәс боғуг
иди. Нә инсан сәсинә бәнзәјирди, нә дә һејван. Гоча па-
лыд тәшвишә дүшдү. Нәфәсини ичинә салыб динләди ки,
көрсүн таггылы һарадан кәлир вә сәһәр-сәһәр мешәннн
зүмзүмәсини позан бу сәс нә сәсидир? Нәр шәј сусмушду.
Нә јарпаглар пычылдашырды, нә дә отлар, чичәкләр.
Гушлар чәһ-чәһини кәсмишди. Неч нә көрүнмүрдү. Елә
бил отлар ашағы синмиш, гушлар һарадаса бүзүшүб киз-
ләнмишдиләр ки, јерләрини билән олмасын. Лап узагдан
мешәннн дәрнлијиндән кәлән таггылы инди даһа ајдын
ешидилирди. Азачыг сонра таггылыны инилтили бир ха-
рылты әвәз етди. Туфанлы-шимшәкли күнләрдә көкүндән
гопуб јыхылан, ја да ортасындан гырылан ағач харыл-
тысына бәнзәр бир харылты. Бу харылтыдан
јер титрәди. Гоча палыдын гашлары чатылды. Она
елә кәлди ки, јер ајағынын алтындан гачды вә бејниндә
долашан мүдһиш фикирдән ваһимәләнди. Әтрафа бој-

ланды вә көрдү ки, һамы кәзүнү она зилләјиб, һамы бу
мүдрик гочадан көмәк истәјирди. Өзүнү әлә алды. Сәс
кәлән тәрәфә чапарлар кәндәрди вә тапшырды ки, ме-
шәни ләрзәјә салан бу сәсин нә олдуғуну дәрһал өјрән-
синләр.

Чапарлар јола дүшдүләр. Кечәли-күндүзлү үч күн
јол кетдиләр вә һәфтәни ахырында кери дөндүләр. Гоча
палыд онларын сир-сифәтиндән баша дүшдү ки, пис хә-
бәрлә кәлибләр, јохса белә мә'лум-мәһзун олмаздылар
Чапарлардан бири чәсарәтлә кәлди:

—Баба палыд, мешәни гырырлар.

—Ким?

—Балта.

—Балта нәдир?

—Әл бојда бир дәмир парчасыдыр. Пар-пар парылда-
јан алмаз кими ити ағзы вар. Габағына нә кечирсә доғ-
рајыб төкүр.

Гоча палыд фикрә кетди. Гајғылы-гајғылы саггалы-
ны гашыды.

—Бу әл бојда дәмир парчасы ағачы нечә кәсир ахы?
Чапарлардан о бири сөзә гарышды:

—Дүз дејирсиниз, баба полад, онун узун сапы вар.
Һәмин сапдан јапышыб балтанын ити ағзы илә ағачла-
ры доғрајырлар. Сап олмаса бизә неч нә едә билмәзләр
Гоча палыдын сәси титрәди вә тәшвишлә сорушду:

—Балтанын сапы нәдәндир?

—Ағачдан.

—Онда бизи гырачаглар.

—Нияјә?

—Чүнки сапы өзүмүздәндир.

Ады дүнијаја јајылмыш Дизнајналы пәһләван бу күн шаһын һүзуруна кәләндә баш әјмәди. Вәзир-вәкили дә сәјмајыб дәрһал јухары кечди. Ичәридәкиләр ону көзалты сүзсәләр дә горхуларындан һеч нә демәдиләр. Билирдиләр ки, шаһ истәкли пәһләванына сөз дејәнин бојуну вурдуруп.

Дизнајналы, адәти үзрә, шаһын сағ тәрәфиндә әјләшди, дәстәји нахышылы, узун, енли гылынчыны дизинин үстүнә гојуб шәстлә ичәридәкиләри сүздү. Шаһ да динмәди. һәмишә башыны тумарлајыб күрәжинә дөјдүү сөвилли пәһләванынын ахыр вахтлар һеч кәси сәјмадығыны, бу күн исә онун өзүнә белә мәһәл гојмадығыны көрсә дә сусду. Анчаг һисс етди ки, бармаглары шаһлыг тахтынын дирсәклијини сыхды:

— Нечәсән, оғлум?

— Кејфин јахшы олсун.

— Күләшмәјә һазырсанмы?

— Күләшмәјә јох, дүнијаны чинимә галдырыб јерә чырпмаға да һазырам. Бу саат голларымда елә күч вар ки, һеч кәс, һеч ким габағымда дајана билмәз!

— Јә'ни дејирсән дизини јерә кәтирән олмәз?

— Елә оғулу һәлә анасы доғмајыб .

Пәһләван ајаға дурду. Синәсини габардыб шаһын өнүндә дајанды. Онун енли күрәји отағын жарысыны тутду. Шаһ пәһләванын ири, чод әлләринә, түклү голларынын шишмиш әзәләринә, шүшәнин алтындан ајдын көрүнән диз күндәләринә, көкс гәфәсинин ашағысына, габырғалара доғру узанан вә палтарын үстүндән белә ајдынча һисс едилән кирдә әзәләринә, нәһәјәт, бојнуна битишмиш чиниләринә бахды. Онун чини вә синәсн о гәдәр габарыт иди ки, бунларын мүгабилиндә башы олдуғча балача көрүнүрдү.

— Истәјирсән бу саат бурадакыларын һамысыны бүрүб-бүкүб алым дизинин алтына!

Шаһын гашлары чатылды. Сифәтиндән гәзәбгарышыг ачы бир тәссүф кечди:

— Лазым дејил.— Шаһ гәзәбини боғуб зорла күлүмсүндү. Дизнајналы бу күлүшдәки мазәммәти дујмады.— Сабаккы дөјүшдән габаг сәни бир јерә көндәрәчәм.

— һара?

— Гәбиристанлыға.

— Нә?

Шаһ пәһләванын тәәччүбүнә әһәмијјәт вермәди. Сақитчә сөзүнә давам етди:

— Кедәрсән гәбиристанлыға, Рүстәм Залы чағырарсан.

— Өлү мәним нәјимә лазымдыр?

— Кәрәк олар.

Пәһләван кәлдији кими, кедәндә дә һеч кәси сәјмады.

О, шәһәрин кәнарындакы гәдим гәбиристанлығын кирәчәјиндә ајаг сахлады. Хәфиф күләк јовшан гохулу һаваны онун үзүнә чырпды. Гәбиристанлыг бөјүк иди. Үстү нахышылы уча, ири башдашлары гибләјә үз тутараг гатарлашмышды. Дашларын үстүнә гәбирдә јатанларын сәнәтини билдирән шәкилләр чәкилмишди.

Пәһләван аста вә ләнкәрли аддымларла лал сүкута гәрг олмуш гәбирләрин арасы илә ортадакы гәпәјә доғру аддымлады. Отлар саралмышды. Чөкмүш гәбирләрин әтрафында бөчәкләр долашырды. О, гурумуш отларын, јовшанларын арасы илә аддымладыгча чәјирткәләр әтрафа сычрашырды. Пәһләван бә'зән бүдрәјиб чухура дүшүр, ајағынын алтында сүмүкләр овхаланырды.

Дизнајналы дикдирдә дајаныб нәфәсини дәрди. Низами гошун кими сыраланмыш башдашларына бахыб, әмр верир тәки сәјмазјана гышгырды:

— Ај Рүстәм!

Гәбир дашлары тәрпәнди. Мүхтәлиф тәрәфләрдән, јерин алтындан чыханлар аста-аста она јахынлашдылар. Пәһләванын гаршысында дајаныб интизарда көзләдиләр. Дизнајналы онлары тәккәббүрлә сүзүб күлүмсәди:

—Сизи ким чагырыб?

—Сән.

—Сиз кимсиниз?

—Рүстәмник.

Пәһләван гәһгәһә чәкди. Әввәлчә истәди онлары габагына гатыб гәбиристанлыгдан говсун. Соңра фикрини дәјишди:

—Мәнә сиз јох, Рүстәм Зал лазымдыр.

Өлүләр дашлары галдырыб гәбирләрин алтында јох олдулар.

Дизнајналы пәһләванын сүкутдан гулаглары чинкилдәди... Үфүгә доғру әјилмиш күнәшин гүрүб сарылыгында даһа ваһимәли көрүнән башдашларына бахыб јенидән ғышгырды:

—Рүстәм Зал, һеј!

Онун сәси гәбир дашларына тохунуб чинкилдәди. Пәһләван гулаг вериб өз сәсинин әкс-сәдасыны динләди. Бирдән ајагынын алтында јер титрәди. Башдашлары силкәләниб шагылдады вә Дизнајналы көрдү ки, гәбиристанлыгын ашағы тәрәфиндән бир тәпә галхды вә онун үстүнә јериди. Дизнајналыны ваһимә басды. Далы-далы кери чәкилиб күрәјини уча бир башдашына сәјкәди. Ғылынчынын дәстәјиндән јапышыб көзләди.

Кәлән инсан иди. Јеридикчә дизә гәдәр торпаға батырды. Онун енли күрәји күнәшин габагыны кәсдијиндән гәбиристанлыға гаранлыг чөкдү. Әтрафдакы гуру отлар, јовшан коллары тәрпәниб хышылдады. Елә бил күләк әсди. Дизнајналынын бәдәнини сојуг тәр басды. Чығрмаг истәди, сәси чыхмады. Ваһимәли-ваһимәли ғылынчыны сијириб навада јелләди. Гүввәтли бир әл онун голуну буруб јанына салды:

—Өзүнү нијә итирдин?

—Сән кимсән?

—Рүстәм Залам.

О кәнарда дурду. Пәһләванын үзүнә күн дүшдү. Дизнајналы тәпимиш додагларыны јалајыб гаршысында дајанан нәһәнкә бахды:

—Јеријәндә нијә торпаға батырсан?

—Көрүнүр, торпаг јумшагдыр.

—Бәс мән нијә батмырам?

—Јәгин мән сәндән ағырам.

—Јә'ни демәк истәјирсән ки, сәндән күчлүјәм?

—Билмирәм, һәлә сәнинлә күчүмү сынамамышам.

—Сән пәһләвансан?

Рүстәм Зал күлүмсүндү:

—Сөзүнү де.

Дизнајналы онун мәррибанлыгындан азачыг үрәкләнди алтдан јухары Рүстәмни үзүнә бахды. Бу нәһәнкин гаршысында нә гәдәр балача вә чәлимсиз олдуғуну дәрк етди.

—Бәс сәнин сорағын гулағыма нијә дәјмәјиб?

—Һамы сәнин кими адлы-санлы олмаз ки?

—Јохса мәнни күчлү пәһләван олдуғума инанмырсан?

Мәни бүтүн дунја таныјыр. Һамы габағымда зағ-зағ әсир. Нечә пәһләванын күрәјини јерә вурмушам, анчаг һәлә мәнни дизими јерә кәтирән олмајыб.

—Билирәм.

—Дәрдбәјрәк пәһләваны мән јыхмышам.

—Билирәм.

—Кәлбојуну да мән дизимин алтына алмышам.

—Ону да билирәм.

—Һачаүрәк пәһләваны нечә данабојну әләдијими јәгин ешитмисәй?

—Ешитмишәм.

—Бәс нијә күлүрсән?

—Она көрә ки, о пәһләванлар сәндән күчлүдүрләр.

—Нечә? Мәндән күчлүдүрләр? Бәс нијә күрәкләрики
јерә вуруб дизинин алтына алырам? Бәс нијә габағымда
дуруш кәтирә билмәјиб јыхылырлар?

—Шаһын горхусундан.

—Шаһын бураја нә дәхли вар?

—Вар, ээизим, вар. Әкәр о сәнин далында дурмаса,
бирчә күндә јох оларсан.

—Елә шеј јохдур. Мәним өзүм күчлүјәм. Мәним га-
бағыма һеч кәс чыха билмәз. Нә гәдәр ад-сан газанмы-
шамса, өзүм газанмышам. Мәним дизими јерә кәтирән
һәлә анасындан олмајыб. Она көрә мәнә Дизнајналы де-
јирләр.

Рүстәм күлүмсүндү. Јухарыдан ашағы бахыб гаршы-
сындакы пәһләванын пөртмүш сифәтини, ғылынчын дәс-
тәсиндән нечә јапышдығыны-көрдү. Онун хоруз кими бој-
нуну шах тутуб дунјаја мејдан охумаг фикриндә олдуғу-
ну аңлады. Әлини пәһләванын чижинә гојуб еһмалча
ашағы басды. Дизнајналы ағырлыг алтына дүшмүш јәј
кими сыхыдыб балачалашды. Нә гәдәр силкәләндисә
чијиндәки ағырлығы ата билмәди. Өзү дә һисс етмәдән
бүзәрүш ашағы чөкдү. Дизләри јерә кәлди. Рүстәм онун
дизләринин еһмалча јерә тохундуғуну һисс едиб дајанды.
Бир балача да әлинин ағырлығыны салсајды, пәһләва-
нын дизләриндәки ајналар сына биләрди. Рүстәм буну
истәмәди. Әлини бошалтды. Пәһләванын чижиндән јапы-
шыб јухары галдырды. Сыхылмыш «јәј» инди дә астача
ачылыб дикәлди. Рүстәм әлини көтүрдү. Пәһләва
дәриндән нәфәс алыб уфулданды. Билмәди көзүнү күн
гамашдырды, јохса башынын үстүндә ғығылчым ојнады.
Өзүнә кәләндә ајағынын алтында јер титрәди, башдаш-
лары силкәләниб шаггылдады. Рүстәм Зал јох олду. Пәһ-
ләван чижини овхалаја-овхалаја онун гарасынча ғыш-
ғырды:

—Сәнин ки, белә күчүн вар, бәс нијә мәним кими мәш-
һур дејилсән?

Јерин алтындан сәс кәлди:

—Сәнә «асланым» дејән мәнә «пишијим» десәјди, дун-
јаны чижиндә кәздирәрдим.

Дизнајналы күрәјини сөјкәдији башдашынын диби-
нә чөмәлди. Голу илә алнындакы сојуг тәри силди.
Гәбиристанлыға ағыр вә ваһимәли бир сүкут чөкдү.

1980

ДӘВӘЧИ

Дәвәчи чан верирди. Ев-ешијиндән узагда, гүрбәт
дијарда, сәһранын ортасында, гују үстүндәки
ағачын көлкәсиндә. Дүз үч күн иди ки, бәдәни
од тутуб јанырды. Каһ титрәјир, күнүн ғызма-
рында күркә бүрүндү, амма титрәмәси кәсмир-
ди, каһ да елә бил бәдәнинә гор долурду, ис-
тидән дили додағы тәпијирди. Јахасыны, башыны
ачыб гумун ичиндә ешәләнирди. Евдә олсајды ғызы ба-
шына фырланар, ајағыны овхалајар, күрәјини овуб тез-
тез алнына сәрин дәсмаг гојарды. Арвады кечәли-күн-
дүзлү јасдығынын дибини кәсдирәрди. Амма бурада һеч-
кәси јох иди. Бир дәвәси иди, бир дә өзү. Јазыг дәвә әл-
дән дүшмүшдү. Кишинин каһ башына доланырды, каһ
да ајағына. Бирчә она күчү чатырды ки, тез-тез ағзы-
ны су илә долдуруб саһибинин үзүнә чиләјирди. Киши
нәфәсини дәриб бир азча динчәлирди. Дәвәнин она јазы-
ғы кәлирди. Ахы, нечә ил иди ки, үнсизјәт бағламыш-
дылар. Бирликдә сәһралар ашмыш, сусуз чөлләр кечмиш,
карванлара башчылыг едәрәк, дијардан-дијара кечмиш-
диләр. Елә вахт олмушду ки, гум боранына дүшмүшдү.

ләр. Дәвә җерә җатмышды. Саһибни исә онун бөҗрүнә ғысылараг, чаныны өлүмдән гуртармышды. Нечә деҗәрләр: дуз-чөрәк кәсмишидиләр.

Дәвә саһибинин хәстәләймәснини чох көрмүшдү. Билрди ки, гара ғыздырма онун чанындан әл чәкмир. Бир күн титрәмәси тутур, о бири күн исә һеч нә олмамыш кими аҗаға дурур вә жола дүшүрдүләр. Амма деҗәсэн, бу дөфә кишинин азары ағыр кәлмишиди, үч күн иди җериндән тәрпәнә билмирди. Һалынын ағыр-олдуғуну дөвәчи өзү дә баша дүшмүшдү.

Кишинин һалы ахшам үстүнә җахын җенә дәјишиди. Истиси галхды, көзүнүн габағында җер-көҗ фырланды. Ону гара басды. Дөвәчиҗә елә кәлди ки, евдәдир, евләринин лап габағында ахан чаҗын саһилиндә, тахтын үстүндә узаныб, амма истидир, көҗдән од җағыр. О, әлини көзүнүн үстүнә гоҗуб мави бошлуглара бахырды. Көрдү ки, бир гарагуш ганад ачыб көҗүн үзүндә сүзүр. Гуш сүздү-сүздү вә бирдән ганадларыны җығыб шығыды, бир көз ғырпымында ашағы енди вә кишини чаҗнағына алыб көҗә галдырды, булудларын арасы илә учдулар, чаҗы үстүашағы, үстүҗухары кетдиләр. Она елә кәлди ки, гов кими җүнкүлдүр, ону гарагуш чаҗнағында апармыр, өзү учур. Истәсә дағларын лап зирвәсинә галхыб хар гардан көтүрәр. Елә дә олду. Дағларын үстү илә учдулар. О, әлини узадыб хышма-хышма гар көтүрдү, ағзына тәпәди амма җанғысы сөнмәди. Әксинә гар чызылты илә әриҗиб оха чыхды. Киши әлини бир дә гара узатмаг истәди вә елә бу ан көрдү ки, гуш ону чаҗнағындан бурахыб, башыашағы, даш кими җерә енир. Бирчә андан, җалныз бирчә андан сонра парча-парча олачаг Чығырды, сәси кәлинчә бағырды вә өз сәсинә диксиниб көзүнү ачанда көрдү ки, дөвәси җенә ордуну долдуруб үзүнә су чиләҗир.

Дөҗүкүб әтрафа боҗланды. Күн җахмаға һазырлашырды. Агачын көлкәси җерини дәјишмишиди. Кишинин үзүнә күн дүшмүшдү. Буну һисс едән дөвә саһибинин үстүнә

узандығы палаздан җапышды, сүрүҗүб көлкә дүшән тәрәфә кәтирди. Киши торланан көзләрини дөвәнин үзүнә зилләди. Дөвә онун нә демәк истәдиҗини баша дүшдү вә палазы сүрүҗүб лап агачын дибинә кәтирди. Саһибинә көмәк еләди ки, күрәҗини агачын көвдәсинә сөҗкәсин. Дөвәчи бир балача нәфәсини дәрди, көзүнү доландырыб әтрафа бахды вә әли илә ишарә етди ки, дөвә җахына кәлсин. Дөвә саһибинин өнүндә диз чөкүб җерә җатды. Көз көзә бахдылар. Бирдән дөвә боҗуну узадыб саһибинин дизи үстә гоҗду. Киши әлини галдырыб онун җумшаг түкүнү сығаллады.

— Деҗәсэн өлүрәм; кәл һалаллашаг.

Дөвә башыны галдырыб саһибинин үзүнә бахды. Дөвәчи көрдү ки, һеҗванын көзләри җашарыб, аз галыр инсан кими һөнкүрүб ағласын.

— Сәни чох инчтмишәм. Елә захт олуб ки, ики дөвәнин җүкүнү сәнә җүкләмишәм, үстәлик өзүм дә белинә минмишәм. Кечәләр дә сәнә раһатлыг вермәмишәм, карванын бирини жола салан кими о бирини көтүрүб аҗ ишығында жола чыхмышам. Сир-сифәтиндән көрмүшәм ки, наразысан, амма үстүнү вурмамышам, җолу жола чаламышам. Инчимә, әлачым олмайыб, арвад-ушағымы сахламаг үчүн чөрәк газанмалыҗым. Елә билирсән мән өзүм әзиҗәт чәкмирдим? Елә билирсән, бу чөллү-биҗабанда кечәли-күндүзлү җол кетмәкдән хошум кәлирди? Евдә, арвад ушағын җанында раһатча отурмаг истәмирәм? Мән сәннән чох разыҗам. Сән олмасаждын биз ачындан өләрдик. Сәнин әмәҗини тирмәк олармы? Билирәм, хәтринә дә дәҗмишәм, сәнә ағыр сөз дә демншәм, һатта бәзән һирсләниб дөҗмүшәм дә. Амма сағ ол, үзүмә җаҗытмайыбсан. Тәк бирчә дөфә, доғрудан да, нәр кими ғыздын, мәни габағына салыб говдун, аз галдын ки, чығнаҗыб өлдүрәсэн, амма ахырда җазығын кәлди, үзүмә ломба илә түпүрдүн вә бунунла да һирсин җатды. Инди деҗәсэн, ахырым чатыб, кедирәм. **Арамызда нә олубса, һалал елә.**

Киши нәфәсини дәриб дајанды. Дәвә башыны онун дизинин үстүндән хејли галдырмады. Нәфәси илә сәһибинин сојуг әлини иситди. Бирдән адам кими дилә кәлди.

—Һәр шеји сәнә һалал еләјирәм, бүтүн күнаһларын-дан кечирәм, амма бирчә шеји сәнә бағышлаја билмәјәчәјәм.

Киши елә бил диксиниб дирчәлди. Дәвә сәһибинин суал долу көзләринә бахды.

—Јадындадырмы, бир дәфә јорулуб лап әлдән дүш-мүшдүм. Јүкүм ағыр иди. Үстәлик өлән ики дәвәнин дәри-сини дә мәнә шәлләмешдин. Ајағым јеримирди, истидәв дилим ағзымда јанырды. Нечә дәфә үзүнә бахдым, ја јүкүмү азалт, ја да гој бир аз динчәлим, дедим, фикир вермәдин. Мән һәмишә карванын габағында кетмишәм, башчы олмушам, сән буна да гијмәт вермәдин. Зыры бир ешшәји чәкиб кәтирдин, мәнним нохтамы онун гуј-руғуна бағладын. Бах, буну сәнә һеч вахт бағышлаја билмәјәчәјәм, һеч вахт!

Дәвәнин көзләри гупгуру иди. Киши исә күрәјини аға-ча сөјкәјиб дајанмышды. Онун ајағлары, әлләри сојујуб буза дөнмүшдү.

1980

ШАҢЫН ОҒЛУ

Күнләрин бир күнү чапар чапды, гасид кәлди вә шаһа хәбәр вердиләр ки, оғлун арвад-ушағы илә сәрһәди кечиб сәнин торпағына ајаг басмышдыр, бир ики күнә карванлы, кәчавәли пајтахтда ола-чаг. гаршыла. Шаһ бу хәбәрдән һеч нә баша дүшмәди вә фикир-зикир ичиндә, ајағында гызыл һашијәли башмаг, чижиндә кәшмири ипәкдән хә-

18

ләт, ал-әлван нахышлы халылар дөшәнмиш отаглар-дан кечә-кечә арвадыннын јанына кәлди. Гызыл биләр-зикли голлары буғум-буғум олан этли-әндамлы ханым шаһы көрән кими буруг-буруг сачларыны чижинин үс-түндән кери еләди, баш өртүјүнү тәләсик көтүрдү. Јахасынын ачыг јерини өртдү вә мәхмәр дөшәк үстүндән галхыб, тахтдан јерә дүшдү, әлини синәсинә гојуб ша-һын өнүндә баш әјди. О, интизар вә еһтирасла көзләди ки, кишиси һәмишәки кими абасыны чижиндән атачаг, голларыны белинә долајыб ону гучаглајачаг, әввәлчә әлини арвадыннын көбәјинә чәкәчәк, сонра нәфәси тән-кијә-тәнкијә бојун-бухағындан өпәчәк. Анчаг шаһны она тохунмајыб тахтын үстүндә гајғылы-гајғылы отурдуғуну көрәндә үрөјиндән кечәнләрдән утаныб, һәјалы кәлин ки-ми гызарды, азачыг сонра исә әринин сәрт бахышларын-дан тәшвишә дүшдү. Киришичә әринә јахынлашыб ја-һында отурду. Пишик гылыгылы, ишвәли, назлы ханым бир ан ичиндә дөнүб гајғылы һөкмдар арвадына чеврил-ди. Шаһын көзләнилмәз суалы ону диксиндирди:

—Арвад, мәнним оғлум јохдур, бәлкә сәнин нар?

—Бу нә сөздүр, гиблеји-аләм, мән ки он дөрд јашын-дан сәнин јанындајам.

—Онда бу оғул һардан пејда олду?

Ханым чапарын кәтирдији намәни әринин әлиндән ал-ды, дөнә-дөнә охуду, әринә бахды вә көрдү ки, шаһын рәнки дүмағдыр, әлләри әсир.

—Кәлән кими о дәләдузун бојуну вурдурачам.

—Јох, гиблеји-аләм, әл сахла, јохса һаһаг ган төк-мүш оларсап. О адам һәр кимсә, сәнә пәһаһ көтириб, ин-саф елә.

Киши дәфәләрлә ағыллы тәдбири илә ону дардан гур-таран арвадыннын гајғылы сәсини ешидиб јумшалды вә көзүнү ханымын ағыллы көзүнә зилләди:

—Бәс нә еләјим?

—Ону адына лајиг, шаһ оғлу шаһ кими гаршыла.

2*

19

Шәһәрә чар чәкдиләр. хәбәр вердиләр ки, шаһзадә узун вә узга сәфәрдән гајыдыр, тој-бајрамдыр, һамы гырмызы кејинсин, ал гумаша бүрүнсүн, әләринә хына јахсын, јоллара чыхсын. Қасыблара, јетимләре ширни пайлансын, хәләт верилсин. Ејванлара кәбә салынсын, јоллара, кәлән әзиз гонагларын ајаглары алтына күл-чичәк сәпәләнсин. Шаһын атлы гошуну да, сарај ә'јанлары да, лап нәкәр-најыб, гуллуғчу-гараваш да бәзәниб-дүзәндиләр, кејиниб-кечиндиләр. Тар-гавал, зурна-балабан сәси бир-биринә гарышды, шејпурлар курулдады. Шаһ гырмызы кејиниб тахта чыхды, арвадыны да јанында әјләшдирди.

Карван сараја јахынлашды. Шаһ дәвәләрин зынгырор сәсини ешитди. Сонра өндә, ат белиндә кәлән чаван оғланы көрдү. Онун енли күрәји варды, гашлары чатма иди. Шәвә кими гара, ешмә назик бығы ағ сифәтинә јарашырды. Јәһәрин үстүндә јанпөртү отурмушду. Шаһзадәләрә мәхсус ағ ипәк чалмасынын ортасында јумурта бојда јагут парылдајырды. Алтындакы күмүш дөшлүклү ат ојур-ојур ојнајыр, үрәјини кәмириб чејнәјирди. Оғлан онун ајағынын алтына күл-чичәк сәпәнләрә еһмалча баш әјиб күлүмсүнүрдү.

Атын башыны тутдулар. Оғлан сычрајыб јәһәрдән дүшдү, сонра архада јерә јатмыш дәвәнин белиндәки кәчәвәдән чыхан кәлинә көмәк еләди. Гыз ипәк палтарда иди. Белн үзүкдән кечәрди. Јеришиндән-јүрүшүндән инчәлик дујулурду, зәрифлик төкүлүрдү. Шаһзадә онун әлиндән тутуб ирәли чыханда чамаатын арасындан һејранлыг билдирән бир пычылты кечди. Оғлан арвады илә бирликдә гәти аддымларла пилләләри чыхды вә шаһын габағында диз чөкдү, онун әлини өлдү.

—Хош көрдүк, ата.

—Хош кәлмисән, бала. Сән дә хош кәлмисән, гызым, гәдәмләрин јүнкүл олсун.

Шаһ әввәлчә «оғлунун», сонра да ал-гумаш ичиндә

су сонасы кими чилвәләнән, инчәбел кәлинин алнындан өлдү. Ханым онларын һәр икисини гучаглады, өнүндә әдәблә диз чөкән кәлинин башыны синәсинә сыхды, онун мүшк-әнбәр гохујан сачында, алнындан өлдү. Гуллуғчулар јеничә дил ачан тотуг бир оғлан ушағынын голундан тутуб ирәли кәтирдиләр. Ушаг газ кими јанларыны баса-баса гачды вә «баба»—дејиб шаһын гучағына атылды. Шаһ бу ганыгајнар ушағын үзүндән өпүб динзинин үстүнә алды. Оғлан әлдән-әлә кәзди.

Һөкмдар о күн «оғлунун» шәрәфинә кечәјарыјачан давам едән бөјүк бир зијәфәт верди.

Гонаглыгдан сонра оғлан арвад-ушағыны јухуја вериб шаһын һүзуруна кәлди вә көрдү ки, һөкмдар арвады илә јанашы отуруб онун јолуну көзләјир. Неч нә демәдән икигәт әјилиб тәзим етди вә һөкмдарын сорғу-суалыны көзләмәдән әлини гојнуна салыб гат кәсмиш бир кағыз чыхартды, сакитчә она верди. Шаһ кағызы алды, еһмалча ачды, өз голуну вә мөһрүнү көрәндә диксинди, хәттини дә таныды. Охуду вә гашларыны чатыб дөрдчә кәлмәдән ибарәт олан бу мәктубу һарада, нә шәрәнтдә, нә вахт јаздығыны јадына салмаға чалышды.

...Һәмишәки кими тәғјир-либас олуб кәзирди. Әлиндә әса варды, ајағында чарыг. Сач-саггалы узанмышды. Һава исти олдуғундан тәр ичиндәјди. Чијәри јанырды. Суусулугдан дили-ағзы гуруммушду. Шәһәрин күчәләрини, карвансаралары көзмәкдән јорулмушду. Бир ичим су тапмаг мөгсәдилә јолуну базардан салды вә елә кирәчөкдә тыгланмыш гарпызлары көрәндә ајаг сахлады, үрәјиндән кечиртди ки, елә јахшы олду, бирини алыб кәсәрәм. Һәм суусулугум дајанар, һәм дә нүбар еләјәрәм. Гарпызсатана јахынлашды, пул үчүн әлини чибиная салды. Гарпызсатан јетишмиш ири бир гарпыз сечди.

—Бујур, баба дәрвиш, нүбардыр.

—Нечәјәдир?

—Он динара.

Шаһ элини чибиндән чыхартды. «Чох баһадыр»—деди. Ағзынын сују ахса да, пула гыјыб гарпызы ала билмәди.

Елә бу вахт башы папаглы, чијни јапынчылы, эли чомаглы бир чобан јанларыны баса-баса кәлиб өзүнү гарпыз тағынын үстүнә салды. Неч нә сорушмадан бир јекәсини сечиб көтүрдү, пулуну верди. Элини чибинә салыб бычаг ахтарды, тапмады. О јан-бу јана бојланды вә бирдән гарпызы јерә чырпыб шаралады. Дишинә чәкиб иштаһа илә једи. Шаһ удгуна-удгуна чобана бахды. Гарпызын сују онун ағзындан, чәнәсиндән шорланыб синәсинә төкүлүрдү. Падшаһ фикирләшди: «Шаһ оласан, үрәк еләјиб бир гарпыз ала билмәјәсән, амма аллаһын бир чобаны сәндән чәсарәтли чыха»—вә кағыз көтүрүб бир нечә сөз јазды. Кәнара чәкилиб көзләди. Чобан јанындан өтәндә кағыз онун ајағынын алтына атды. Чобан тәләссә дә кағыз көрдү. Көтүрүб о үз-бу үзүнә бахды вә бирдән јүјүрүб шаһа јахынлашды.

—Баба дәрвиш, бу кағыз мәннән данышмыр, оху көрәк нә јазылыб?

Шаһ охуду: «*Бу дүңја гујругдур, бачарыб јејәнә. Шаһ оғлу шаһ Аббас*»

—Ким?

—Шаһ Аббас.

Чобанын гашлары чатылды, ани фикрә кетди вә бирдән көзләри гығылчымланыб аловланды. Кағыз шаһдан алыб јола дүшдү.

Инди шаһ һәмин кағыз элиндә тутуб оғланын үзүнә бахырды.

—О чобан мәнәм,—дејә оғлан шаһын габағында диз чөкдү. Бу кағыз тапандан сонра ағамын сүрүсүнү бир баш базара һајлајыб сатдым. Өзүмә једди јолдаш тапдым, једди јәһәрли-јүјәнли ат алдым, оғланлары дәрзијә апарыб палтар тикдирдим, кејиндириб-кечиндирдим, өзүмә дә шаһзадә либасы тикдирдим. Бәзәндик, јараглан-

дыг вә јола дүшдүк. Өлкәләр баса-баса кәлиб Мисир падшаһынын торпағына чыхдыг. Өзүмү сәнин оғлун кими гәләмә вердим. Инандылар. Бој-бухунумуз, бәр-бәзә-јимиз онлары чашдырды. Хәбәр падшаһа чатан кими да-лымызча чапар көндәрди, бизи сарајына апарды. Еши-дәндә ки, сизин оғлунузам, аз галды дүшүб тахтыны мәнә версин. Бизи бурахмады. Бир күн гырх гаравашы илә бағда көзән шаһ гызыны көрдүм вә о күндән јорған-дөшәјә дүшдүм. Мисир падшаһы ариф имиш, дәрдим билди вә гызыны мәнә тәклиф еләди. Сән демә гыз да мән дәррдә имиш. Чаһи-чәләлла тојумуз олду. Евләндик, оғлумуз да олду. Инди, гиблеји-аләм, өз ајағымла кәлмишәм. Башым сизин һүзурунuzдадыр, нә фәрман версәниз, табејәм.

Шаһ динмәди. Саггалыны гашыја-гашыја фикрә кетди. Хејли сүкутдан сонра дөнүб арвадынын үзүнә бахды. Ханым јавашча јериндән дурду. Эли синәсиндә падшаһын габағында диз чөкүб фәрман көзләјән оғланын голундан тутуб галдырды.

—Јахшы еләмисән, бала, һалал хошун олсун.

1980

ИЛҒЫМ

О, дајанды. Элини көзүнүн үстүнә гојуб, үфүглә-рә гәдәр узанан сонсузлуғлара бахды. Су кими гырчынланыб ахан сары, нарын гум ләпәләриндән башга һеч нә көрмәди. Бу ләпәләр балача бир титрәјишдән һәрәкәтә кәләрәк јеријир, тоз-лана-тозлана ирәлиләјир вә мави сәманын гурта-

рачагына доғру јујурурду. Көйдөн од эленирди. Адамын дуз башынын ортасында дајанан күнөш көһрөба кими сары сәһра гумларыны говуруб гыпгырмызы едирди. Нәфәс алдыгча боғаз гурујур, түпүрчәк адамын дилинә јапышырды.

Каниатын бу сонсуз сакинсиз дијарында тәкчә дајанан инсан өвләды динчәлмәк истәди. Онун гаршысында һәлә узун јол варды. Нәфәсини дәриб јорғунлуғуну алмалы иди. Әтрафа бојланды. Көлкәлик ахтарды. Јасты-јапалаг саксаул колундан башга көзүнә һеч нә дәјмәди. Топуға гәдәр исти гума бата-бата ора јахыллашды. Әсасыны, торбасыны атыб отурмаг истәркән фишылты еши-дәрәк, керн сычрады. Көрдү ки, бир илан гујруғу үстә галхмышды. Көз-көзә дајандылар. Һәр икисинин көзү гонур иди, һәр икисн дөјүшү удмаг истәјирди. Ким бир балача горхса, керн чәкилсә басылмыш олачагды. Инсан өвләдынын керн чәкилмәк фикри јох иди. Әксинә, һазыр дајанмышды ки, илан үстүнә атылса боғазындан јапышсын. Дејәсән буну илан да дујду, аста-аста ашағы јатды вә сүрүнүб узаглашды.

О, көзүнү иланын әјри-үјрү изиндән чәкмәдән, отурду. Ајағларына бахды. Чадар-чадар иди. Јолларын исти гуму дәрисини јандырмышды. Чынгыл дашлар пәнчәсини доғрамыш, дабаныны чатдаг-чатдаг еләмишди. Ајағынын алты галынлајыб көнә дөнмүшдү. Бәдәни говрулуб јанырды. Әјниндә палтар јох иди, бирчә ејбли јерини өртән чындырдан башга. Узанды. Бир азча сәринләмәк истәди. Гуму ешиб бәдәнинә төкдү. Говрулуб дәнәләнмиш нарын гум онун гаралыб јанмыш голларынын, балдырынын, синәсинин гарсымыш түкләринин арасындан сүзүлүб ахды. Елә бил бәдәнинә гор долду.

Бағламасыны ачды. Бир парча гуру чөрәк чыхарыб көјшәди. Боғазындан өтсүн дејә үстүндән бирчә гуртум су ичди. Дирсәкләнәрәк јенә ирәли, сонсуз гум сәһрасына бахды...

О чоҳдан јола чыхмышды, лап чоҳдан. Онда чаван иди, әтли-чанлы, кырдын будлу бир чаван. Ики адам голуну ганыра билмирди. Бирчә әли илә өкүзүн бојнуу ганырыб дзинни јерә кәтирди. Инди исә гулгуру гурујуб гахача дөнмүшдү. Сач-саггалы ағармышды. Бир инсан өмрүнү артыг баша вурурду. Хәбәри јох иди, ки бир инсан өмрү јоларда пуча чыхмыш, амма һәлә дә кедирди, һәлә дә ахтарырды, һәлә дә јолларда иди. Улу баларын кеддији, Адәм атадан сонра дүнјаја кәлмиш ән гәдим әчдадларынын башладығы. анчаг ахырына чата билмәдикләри јолда.

О заман дүнја сәһраји-кәбир иди. Үфүгдән-үфүгә узанан бу сонсуз, сәһри-сирли дүнјада јараданын нәләр хәлг етдијиндән һеч кимин хәбәри јох иди. Анчаг ону билдиләр ки, чәнәтдән сонра бура пис иди, чоҳ пис! Бурада, каһ сојуг рузикарын өз ачы нәфәси илә һәр шеји буза дөндәрдији, каһ да күнәшин од әләјиб бүтүн аләми јандырыб-јахдығы бу бәһрәсиз дијарда галмаг чәтин иди. Онлара демишдиләр ки, Мәғрибдән Мәшригә бир јол узаныр, о јол илә кетсәниз, үфүгүн о үзүндә кезәл бир дијар вар, ора чатарсыныз. Елә бир дијар ки, дағлар баш-баша вериб, чајлар чешмәләрдән, ирмағлардан күч алыб дашланыр, шәләләјә дөнүб сылдырым бошлуглардан төкүлүр, сонра да дүзәнликләрә ахыб һәр јери чәмәнлијә, күл-чичәјә дөндәрир. Вадиләр мешәдир, орманлығдыр. Орада нә истәсәниз тапачагсыныз. Чәјран-чүјүр овлајачаг, гызыл-күмүш суларда чимчәк, әтирли күлчичәк ичиндә јатачагсыныз. Гушлар өз нәғмәләријә сизә лајлај чалачаг, биһушдар ағачларынын әтри сизн маст едәчәк. Орада чајлардан су јеринә бал-јағ ахыр. Нә сојуг рузикар көрәчәксиниз, нә дә гызмар күнәш.

Јола чыхдылар. Елликлә, обалыгла. Дашлы-кәсәкли јоллар ашдылар, сәһраләр кечдиләр. Бир инсан өмрү јол кәдиләр. Јолда анадан олан ушағлар әвәлчә гучагда кәдиләр, сонра аналарынын әлиндән тутуб јеридиләр.

Бир дэ көзләрини ачыб көрдүләр ки, онларын элиндән тутанларын элиндән тутмаг лазымдыр. Дүнәки ушаглар индики-гочаларын элиндән тутасы олдулар. Женә гатарлашыб ирәлиләдиләр, анчаг үфүгү аша билмәдиләр. Ја-хынлашдыгча үфүг узаглашды, элчатмаз бир мәсафәјә дөндү.

Көзәл дијар әвәзинә јолларынын үстүнә бузлаглар чыхды, иланлы-әгрәбли дүзәнликләрлә гаршылашдылар. Чаванлар ајаг сахлајыб дајандылар, керн гајытмаг истәдиләр, анчаг гочалар разы олмалыдыр. «Биз неч, бары сиз о дијара чатын, хош күн көрүн»—дејә онлары дилә тутдулар. Јенидән јола дүшдүләр. Бузлаглар кечдиләр, бәләнләр ашдылар, өләнләр дә олду, јолларда галанлар да. Әлдән-ајагдан дүшәнләри далларына алдылар, елә һеј ирәлиләдиләр, кечәли-күндүзлү јолларда олдулар. Бир дэ көзләрини ачыб көрдүләр ки, гочалардан неч кәс галмајыб. Кәдәрләндиләр. Валидејнләрини ағ күнә чыхарда билмәдикләринә, онлара өвлад борчуну гајтара билмәдикләринә көрә өзләрини данладылар. Анчаг ону билмирдиләр ки, өләнләр дә ушагларына бир күн аглајә билмәдикләринә көрә бу дүнјадан әли узаныглы, үрәји нискилли кетмишдиләр.

Бир күн сәһрада јағыша дүшдүләр. Көј шагылдады, булудлар кәллә-кәлләјә кәлди. Елә бил ағрыдан көзләри ни јумуб, селләмә јағыш ахытдылар. Чөлләрин тозу јатды. Бәләнләрә сәринлик кәлди. Јағыш бирдән башладығы кими бирдән дә кәсди. Көјүн үзү чимиб сығалланан кәлин сифәти кими тәртәмиз олду. Бирдән инсанлар көрдүләр ки, самада ики көј гуршағы вар. Сары, јашыл, көј вә ғырмызы зеһли гуршаг. Бирн габагда иди, о бирн архада. Севнидиләр. Инандылар ки, чәннәтмисал дијара кәлиб чатыблар. Бу гуршағын алтындан кечән кими орада олачаглар. Анчаг билмәдиләр һансы гуршағын алтындан кечсинләр: ирәлидекинни, јохса архадакынны. Ушаглар гочаларын элиндән тутуб габағы көстәрдиләр,

гочалар исә архадан горхдуглары үчүн керн гајытмаг истәмәдиләр. Ирәли кетдиләр. Севинә-севинә, гача-гача, үзү күнәшә, көј гуршағына доғру. Көј гуршағы чәзибә-дар иди, өзү дә лап јахындајды, әлини узатсан чатарды. Гачдылар, чалышдылар ки, онун алтындан кечсинләр. Анчаг онлар јахынлашдыгча көј гуршағы керн чәкилди вә бирдән күлә-күлә, өз көзәлији илә инсанлары һејран гоја-гоја јоха чыхды.

Инсан өвладлары дајандылар. Мә'јус-мә'јус сәһраја бојландылар.

...Саксаул колунун дибинә архасы үстә узаныб көзүнү сәмаја зиләјән инсан өвлады бунлары хатырлады, улу бабалары һаггында ешитдикләрини јада салды вә өзүнү кечиб кәлдији өмүр јолуну көзләри өнүндә чанландырды...

Јолларда галанлар чох олду. Саға бурулдулар сола ганрылдылар, бә'зиләри дә «даһа кедә билмирик» дедиләр. О исә јолундан дөнмәди. Ахы дүз ики дәфә апајдын көрмүшдү ки, сәһраның ортасында јашыл бир дијар вар. Һәмин дијарда чајлар ахыр, сулар ләпәләнир. Синәси күллү-чичәкли дағларын башы гардыр. Һәтта суларын, дағларын сәринлијини үзүндә һисс етмиш, чејран-чүјүр сәсини ешитмиш вә јәгниләшдирмишди ки, улу бабаларындан тутмуш индијә гәдәр ахтардығлары чәннәтмисал дијар елә будур. Көзүнү чәннәтмисал дијардан чәкмәдән, бир аздан орада олачағы үмиди илә ирәлиләмишди. Анчаг әли боша чыхмышды. Гаранлыг гарышанда һәмин дијар зүлмәтә бүрүнмүш, сәһәр ачыланда исә тамам јоха чыхмышды. Һәм дә бу јухуја бәнзәр чәннәтмисал дијары ики дәфә көрмүшдү. Икисиндә дә бирдән-бирә пејда олмуш, бирдән-бирә дә јоха чыхмышды. Бу нә сирр иди, баша дүшә билмирди...

...Јола дүшмәздән әввәл ушагларыны бир кәнара чәкмиш, «сиз динчәлин, мән кедирәм,—демишди,—ораны тапачам, архајын ола биләрсиниз, мүтләг тапачам. Он-

да кәлиб сизи дә апарачам, дарыхмајын». Кечәни күндүзә гатмышды, күндүзү дә-кечәјә, елә һеј ирәлиләмишди. О вахтдан нә гәдәр кечдијини билмирди, ушагаларынын башына нә иш кәлдијиндән хәбәрсиз иди. Амма үмидини итирмәмишди. Елә дүнән дә сәһранын ортасындакы һәмнин көзәл дијары ачыг-ашкар көрмүшдү. һарадаса лап јахындајды, кәлиб чатмышды.

Узандығы јердән дуруб јола дүшмәк истәди. Ајагалары сөзүнә бахмады. Сызылтыдан бәдәни көјнәди. Гәрара алды ки, бир азча мүркүләјиб-динчини алсын. Хәјалындан кечирди ки: «Бу дәфә мүтләг ораны тапачам, даһа көзүмдән гојмарам». Ајагаларыны узадыб башыны торбасына сөјкәди.

Нә гәдәр јатдығыны билмәди. Көзүнү ачанда ону көрдү ки, сәһра истидән од тутуб јаныр. Нарын гумлар говрула-говрула јеријир, јеридикчә гум тәпәчикләри овулуб ахыр вә гырчынланыб дәниз ләпәләри кими бир-бирини говур. Көзүнү һәрләјиб көјүн үзүнә бахды вә баша дүшдү ки, чох јатыб, лап чох. Әсасыны көтүрдү, торбасыны чийинә алды вә бирдән диз чөкдү.

Гаршыда, күнәшин гарсыјиб јандырдығы бу сонсуз-гумлу сәһранын ортасында мәхмәр кими јашыл бир чәмәлилик варды. Бу чәмәлијин этәјини үзү көзү кими һамар вә парлаг олан сулар јалајырды. Дағларын зирвәси јенә гар иди, синәсиндә исә күл-чичәк ләпәләнирди, сулар шырылдајырды. Чәјран-чүјүр мәләшмәси ешидилрди. Бу һәмнин дијар иди. Чохдан бәри ахтардығы вә ики дәфә апашкар көрдүјү чәннәтмисал дијар. Бу һәгигәт иди, бу чүр гарабасмасы ола билмәзди, гушларын сәсинә гәдәр ешидилрди. Суларын сәринлији үзә вурурду, чичәкләрин әтри синәсинә долурду. Әлләрини көјә галдырды. «Шүкүр кәрәминә, еј јери-көјү јарадан. —деди,— ахыр ки, мәни мәнзилә чатдырды!»

Ајаға дурду. Торбасыны, әсасыны атды, голларыны ачды, һеч нәјә фикир вермәдән ирәли чумду. Елә бил учур-

ду. Аддымынын бирини бурда атырды, бирини дә тәпәнин о үзүндә. Мәнзилә лап аз галырды, әлини узатсан чатарды. Артыг шүбһә ола билмәзди. Һәр шеј ајдынча көрүнүрдү, һәр шеј көз габағындајды. Үрәји аз галырды партлајыб синәсиндән чыхсын. Амма буна фикир вермәди. Төвшүјә-төвшүјә, ајагалары долаша-долаша, үзү Мәшригә тәрәф, көзәл дијара доғру гачды.

Бирдән дәншәт ичиндә дајанды. Көрдү ки, көзәл дијарын үстүнә нарын бир көлкә чөкүр. Кечән дәфә дә белә олмушду. Әввәлчә хәфиф думан түл пәрдә кими һәр јери бүрүмүшдү. Азачыг сонра исә бу көзәл дијарын өзү көлкәјә дөнүб көрүнмәз олмушду. О горхду, јериндән тәрпәнә билмәди. Дизи үстә гумлуга чөкдү. Әлләрини көјә галдырды. Бу дәфә дуа үчүн јох, фәрјад үчүн. Һөнкүр-һөнкүр ағлады. «Бу нә ишидр мәннин башыма кәтирирсән, еј танры, һүзурунда нә күнаһ ишләтмишәм». Көзүндә јаш үфүгләрә бахды. Көрдү ки, түлө бүрүнмүш чәннәтмисал дијар өз јериндәдир, әввәлки кими чилвәләниб бәрг вурур.

Јериндән тәрпәнә билмәди. Горхду ки, ајаға галхса, һәсрәтини чәкдији, улу әчдадларындан тутмуш бу күнә гәдәр ахтардығлары о көзәл дијар јоха чыхар. Әли көјдә, көзү үфүгдә, дизи үстә гурујуб галды.

1980

Рузу

Киши јола дүшәндә дан јери јеничә ағарырды. Кечикмиши хорузлар орда-бурда ганад чалыб банлајыр, сәһәр мәһи отлары хышылдадыр, торагајлар пырылты илә галхыб сиркән колларынын дибинә говурдулар. О, ахшамдан арвадына демишди ки, —узаг сәфәрә чыхачаг, аллаһ-тәаланы

тапыб дәрдини она демәјинчә керн гајытмајачаг. Арвад әли үзүндәчә донуб галмыш, хәјалындан кечирмишди ки: «аллаһ, сән өзүн сахла, кишинин башына һавамы кәлди, һанди?» Анчаг ағзыны ачыб бир сөз дејә билмәишди. Бүтүн кечәни корун-корун ағламыш, әринин јолуна тәдарүк көрмүшдү. Һејбәјә беш-алты чәрәк, бир торба сүзмә, јарым баш пендир гојмушду. Сәһәрәчән јатмајыб әринин патавасыны, чарығыны гурутмуш, палтарынын чырыг-сөкүјүнү јамамышды. Хорузун үчүнчү банындан сонра киши палтарыны кејиниб сакитчә евдән чыхмаг истәмишди. Арвады исә һәјәтдә, боз килимин үстүндә митил јорғана бүрүнүб јан-јана јатышан ушагларыны дүртмәләјиб галдырмышды ки, дурун, атаныз узаг јола чыхыр, көрүшүн. Ушаглар јухулу-јухулу онун бојнуна сарылмышдылар. Ата балаларыны бир-бир өлмүш вә дахмасындан чыхмышды.

О, һансы сәмтә кедәчәјини билмирди. Она көрә дә үзүнү күнәшә тутду вә јолу әлине алды.

О, әкинчи иди. Бир парча торпағы, ики өкүзү вә бир чүтү варды. Сәһәр тездән јухудан дурар, аллаһ верәндән торбасына гојар, өкүзләрини габағына гатыб ишә кедәр вә бир дә гаранлыг гарышанда евә гајыдарды. Һеч кимдә иши олмаз, һеч кәсин пахыллығыны чәкмәз, һеч кәсин малына көз дикмәзди. Аллаһдан арзусу о иди ки, балаларынын гарны дојсун, әјинләри палтар көрсүн. Кечә-күндүз әлләшәр, һалал зәһмәтлә доланар, һарам тикәјә әл вурмазды. О инанырды ки, өз әлинин бәһрәси илә күзәрәныны јахшылашдырачагды, амма илләр кечир, ушаглар бөјүјүр, саггалына дән дүшүрдү. Доланаचाгы исә күнү-күндән писләширди.

О, күнортаја гәдәр үзү күнәшә сары кетди, сонра исә дөнүб күнүн дагына дүшдү. Дәрә-тәпә ашды, ениш-јохуш чыхды, ахырда бир тахыл зәмисинин јанында ајаг сахлајыб нәфәснин дәрди. Кишинин көзү севинди, үрәји шадланды. Көрдү, ки, гара гылчыг сүнбүлләр баш-ба-

ша вериб, тахыл бој атыб гуршаға чыхыр. Зәмијә көз дүшүб. Сүтүл сүнбүлләр бу күн-сабаһ бәркијиб саралачаг. О, хәјалән ораг көтүрдү, тахылы бициб дәрз бағлады, тајалара вурду, хырмана кәтирди, тахылы дөјүб совурду вә һәр бири зоғал бојда олан сары кәһрәба бугданы чанаглајыб чуваллара долдурду. Үрәјиндә белә тахыл бечәрәнә «афарин»—деди вә јола дүшмәк истәди. Елә бу вахт зәминин кәнарында мәлум-мүшкүл отуран јазыг бир киши көрдү, сәмтини дәјишиб онун јанына кәлди. Салам верди, салам алды. Тахылын ғырағында отуруб фикрә кедән киши башыны галдырды, онун үзүнә бахды, гајғылы-гајғылы сорушду:

—Еј аллаһ бәндәси, белә бивахт һара кедирсән?

—Танрыдан кизли дејил, бәндәдән нә кизләдим, аллаһын јанына кедирәм.

—Әстәғфүруллаһ де, а киши, сәнин аллаһла нә ишин вар?

—Вар, ишим дә вар, шикајәтим дә. Ону һарада олса ахтарыб тапачам вә сорушачам ки, нијә дүнијаны башды башына бурахыбсан? Көрмүрсәнми инсаф-мүрвәт галмајыб, чаповулчулугдур, дүнијаны дағыдырлар? Она дејәчәм ки, нечә рәва көрүрсән ки, сәнин јолундан чыхмајыб һалал зәһмәтлә, һалал чәрәклә долананлар зилләт чәксин, гарны долусу чәрәк, әјни долусу палтар тапмасын, амма аллаһ јолундан чыхыб шејтанлара гуллуг еләјәнләрин башындан вар-дөвләт төкүлсүн. Јохса истәјирсән ки, сачымызын-саггалымызын ағ вахтында јолумузу азыб шејтана гуллуг еләјәк?

—Ахшам-ахшам күфр данышма, киши, сәнин дүнија илә нә ишин вар, өз дәрдимизи чәкә билмирик, өз дәрдимиз өзүмүзә бәсдир. Де' көрүм дәрдин нәдир?

—Дәрдим одур ки, мәнән чох ишләјән јохдур, амма балаларымын гарныны дојдура билмирәм, аллаһ рузуму кәсиб. Дејәчәјәм ки, мәним рузуму кәсмәсин.

Киши елэ бил үрәјини бошалдыб сакитләшди вә көзүнү јенидән тахыл зәмисинә зилләди:

—Сәнин дәрдин нәдир? Неч белә тахыл бечәрәнин дә дәрди олармы?

—Елэ мәни јандыран да одур да. Јери әкирәм, тахылы сәниб бечәрирәм, гара гылчыг сүнбүлләр буғум-буғум олур, саралы, сабаһ әлимә ораг көтүрүб бичмәјә кәләндә көзүмүн габағындача тахыл од тутуб алышыр, чатырты илә јаныб күлә дөнүр. Мәнчијәз дә әли гојнунда баха-баха галырам. Инди сән өзүн де, бундан бөјүк дәрди олармы, ај гардаш.

Сусдулар. Күнәш јахырды. Онун маилли шүалары зәминни ишыгландырырды. Елэ бил сүнбүлләр од тутмушду, бу саат алышыб јаначагды. Нәр икиси саралай үфүгә бахды, әләринни көјә галдырыб дуа охудулар. Зәми сәниби ајаға галхды.

—Бивахтдыр, кедәк биздә гал. Ахшамын хејириндән сабаһын шәри јахшыдыр.

—Јох, јолчу јолда кәрәк, мән кетмәлијәм. Күн галханда мән дә галхмалыјам.

О, чарыгларынын ипини бәркитди, долаглаарыны ачыб јенидән долады, һејбәсини чјининә алыб ајаға галхды. Налалашыб јола дүзәлди. Күн батыб чөлләрин үзәринә һүзүнлү бир гаранлыг чөкәндә, јашыл бир чәмәнликдә дајанды. Нейбәсини башынын алтына гојуб јатды. Күнәшдән дә габаг ајаға дурду. Дүнәнки кими үзү күнәшә јол тутду, хејли кетди. Бирдән ону гамарладылар. Киши, башыны галдырыб көрдү ки, онун дөрд јаныны кәсәнләр јараглы-јасаглы падшаһ адамларыдырлар. Горхуја дүшдү. Сәһибинин алтында ојур-ојур ојнајыб јүјәнини чейнәјән атлар аз галырдылар ки, ону ајагласынлар. Әлләрдә сијирмә гылынч варды. Ону атын синәсинә салыб апардылар. Јашыл хијабанларын, күллү-чичәкли бағларын арасындан кечириб бир чадырны габағында сахлады-

лар, италәјиб ичәри салдылар. Киши тахтда әјләшән чатмагашлы-гыз кими көјчәк бир оғланла үзбәүз дајанды вә баша дүшдү ки, шаһын һүзурундадыр. Дәрһал јерә дөшәниб јалварды:

—Шаһ сағ олсун, мәни өлдүрмә, рәһм елә, јол адамыјам, бурах чыхым кедим.

Шаһ ону галдырды. Кишинин тир-тир әсдијини көрүб күлүмсүндү вә сәсинә меһрибанлыг вермәјә чалышды:

—А киши, сән һара, бура һара, бураја гуш кәлсә ганад салар, гатыр кәлсә дырнаг. Де көрүм, һара кедирсән?

—Аллаһын јанына.

—Нә?!

Киши диз чөкдү. Нәр шеји олдуғу кими шаһа данышды. Оғлан фикрә кетди, чадырда хејли кәзинди вә бирдән тахтында отурду:

—А киши, јахшы јол, кет, уғурун хејирли олсун. Амма мәним дә сәндән бир тәвәггем вар. Ишдир-шајәт, аллаһы тапсан, мәним дә дәрдини она де. Де ки, мән чох варлы, хүчлү бир шаһам. Ләшкәримин, гылынч-галханымын сајы-һесабы јохдур. Торпағымын учу-бучағы көрүмүр, амма давада һәмишә басылырам.

Шаһ ики атлы верди, кишини сәрһәддән о үзә өтүрдүләр.

Индијәчән күнәшә доғру кедән киши, инди онун далынча аддымлады. Ган-тәр ичиндә ахшама гәдәр ирәлиләди. Күнәш үфүгдәки дағларын дагына чәкиләндә учу-бучағы көрүмәјән сонсуз бир дүзәнлијә чыхды. Сәһранын үстүнә ахшам кәлкәси чөкмүшдү, чөлләр бомбоз иди. Гуру торпагдан башга һеч нә көрүмүрдү. Елэ бил бу јерләрә сојуг нәфәс дәјмишди. Адамын бәдәнинә үшүтмә дүшүрдү. Киши ваһимәләнди вә јахасыны өртүб бәрк-бәрк бүрүндү. Онун көзүнә узагда тәрпәнән бир гаралты дәјди. Бу гаралты кетдикчә ириләнди, јахыллашды вә киши көрдү ки, нәһәнк бир чанаварды, дүз үстүнә

кәлир. Түкләри биз-биз олду, гачмаг о јана дурсун, һеч јериндән тәрпәнә билмәди, дили тутулду.

Чанавар кәлиб онун габагында дајанды вә бирдән адам кимн дил ачды:

—Һара кедирсән, еј бәни-инсан?

Чанаварын данышмагындан киши даһа да ваһимәләнди, чәнәси әсди. Амма бирдән-бирә елә бил горхуну чанындан гуш кими һүркүдүб учуртдулар вә о һәр шеји јерли-дибли чанавара сөјләди, чанавар ләнкәрләнди, киши көрдү ки, бу мурдар ајаг үстүндә күчлә дајаныр.

—Көрүрсәнми габырғаларым бир-биринә јапышыб, ачындан өлүрәм. Ишдир, аллаһы тапсан, мәним дә шикајәтими она јетир. Дејнән мәним јемәјими көндәрсин.

Чанавар кәлдији кими дә ағыр-ағыр араланды вә сәһранын гаранлығында әријиб гејб олду.

Киши зиндан алтындан чыхмыш кими дәриндән нәфәс алды вә елә дајандығы јерә чөкдү, һејбәсини башынын алтына гејуб јухуја кетди.

Ертәси күнү күнортаја гәдәр үзү күнәшә јол кетди, сонра исе онун далынча дүшдү. Гаранлыг гарышана гәдәр ону һагламаг истәди, гајалыгларын арасында кизләнмәјә чалышан күнүн әтәјиндән јапышмаг мөгсәдилә гача-гача кәлиб бир чәмәнлијә чыхды. Елә бу вахт көј курулдады, шимшәк шаггылдады, гајалар сәс-сәсә верди:

—Еј бәни-инсан, кими ахтарырсан?

—Аллаһы.

—Аллаһ мәнәм.

Киши үзү үстә јерә дөшәнди. Сонра ајаға дуруб аллаһы көрмәјә чалышды. Јенә гајалар шаг-шаг шаггылдады:

—Мәни көрә билмәзсән, амма мән сәни көрүрәм, сөзүңү де.

—Дүнјаны нијә башды-башына бурахмысан, еј худа-вәнди-аләм, көрмүрсәнми зүлм әршә дајаныб?

—Дүнјанын дәрди сәнә галмајыб, сөзүңү де.

—Сөзүм одур ки, мәним рузүму вер. Гој һалал зәһмәтимлә һалал чәрәк газаныб балаларымы сахлајым.

—Вердим, кет.

Киши дајанды, әтрафа бојланды, истәди јола дүшсүн, амма әкинчи јадына дүшдү. Јенә даглар сәсә кәлди:

—Нијә кетмирсән?

—Бир шикајәти дә сәнә јетирмәлијәм. Бир кәндчи вар. Тахылы бичмәк истәјәндә зәми од тутуб јаныр, гејма јансын.

—Кедәндә о кишијә дејәрсән ки, зәминни ортасында балача бир тәпә вар, орада гызыл басдырылыб. Күн гызанда гызыллардан гығылчым галхыб зәмини јандырыр. Тәпәни газыб гызыллары чыхартсын.

Киши јенә баш әјди. Ики-үч аддым кедиб ајаг сахлады:

—Худа-вәнди-аләм, гәзәбинә кечсәм дә, бир падшаһын дәрдини сәнә дејәчәм.

—Билирәм,—дејә јенә гајалар шаггылдады.—О падшаһ оғлан палтары кәјинмиш гыздыр. Әрә кетмәјиб күнаһ ишләјир. Денән әрә кетсин.

Киши һәр шејин аллаһа әјан олдуғуну баша дүшдү вә тәәччүбләнди ки, көрәсэн бу һикмәт саһибни өзү нијә ишә гарышмыр, көзүңүн габагында баш верән һагсызлыгларын көкүнү нијә кәсмир? Әлини чијинидеки һејбәнин үстүнә гејуб көзүңү јенә гајалара зилләди.

—Бәс чанавара нә дејим, ачындан өлән чанавара?

—Дејнән ки, ағылсыз инсанлары она јем вердим.

Гајалар шаггылдады, сонра да силкәләниб елә бил јерә јапыхдылар. Киши истәди кери гајытсын, амма ајагларынын сызылдадығыны, нечә күндә дилинә бир тикә чәрәк дәјмәдијини инди баша дүшдү, чәмәнликдә бардаш гуруб һејбәсини ачды...

Күн чыртдајан кими јолу әлине алыб кери гајытды.

Елө бил гуш кими ганад ачмышды. Өзү дә һисс еләмәдән бир көз гырпымында кәлиб кәндчинни янына чыхды. Көрдү ки, тахыл јетишиб, киши исә элиндә ораг отуруб аглајыр. Она һеч нә демәди, голундан тугуб зәминни ортасындакы тәпәјә кәтирди. Динмәз-сөјләмәз торпагы газдылар, гызыл долу күлләри чыхартдылар.

—Тахылы јандыран будур. Даһа јанмајачаг, архајын ола биләрсән.

Киши үст-башынын торпагыны силлиб ајага дурду. Кетмәјә һазырлашырды. Әкинчи онун голундан јапышды:

—Һара кедирсән?—деди.—Бу гызыллар бизим нәвә-нәтичәмизә, лап көтүкчәмизә да чатар. Кәл гардаш малы кими тәи јары бөләк, јарысы сәнин, јарысы мәнним, апар балаларынын јанына.

—Јох, о сәнин гисмәтиндир, хәрчлә, һалал хошун олсун. Аллаһ мәнним дә рузуму вериб, кедирәм евә.

Әкинчи чох деди, киши аз ешитди вә јола рәван олду. Ахшамүстү кәлиб падшаһын чадырына чыхды. Падшаһ һамыны чадырдан говду. Икисн галды. Киши көрдү ки, шаһ тахтында әјләшиб вә аз галыр ки, сәбирсизликдән багры партласын.

—Тапдынмы?

—Тапдым.

—Нә деди?

—Деди ки, сән гызсан.

Шаһ тахтындан сычрајыб әли илә кпшинин ағзыны јумду. Дөјүкә-дөјүкә әтрафа бојланды. Онун титрәк бәдәни кишинин бәдәнинә гысылды вә шаһ оғу чәкрб чадырын күнчүндәки ипәк дөшәјин үстүндә отуртду. Өзү дә јанында әјләшди. Папагыны чыхартды. Ону шәвә ки-ми гара сачлары чижинә төкүлдү. Јахасыны ачды. Киши көрдү ки, онун синәси мәрмәр кими ағдыр. Һәлә әл дәјмәмиш дөшләри шамама кими јунјумрудур.

—Дүздүр, мән гызам. Анчаг бу сирри индијәчән бир аллаһ билирди, бир дә мән. Инди исә бу сирри билән

үчүнчү адам сәнсэн. Кәл мәни ал. Тәртәмизәм. Һәлә үзүмә нә киши нәфәси дәјиб, нә дә бәдәнимә киши әли тохунуб.

Кишинин һејрәтдән ағзы ачыла галды. Һәјәчанла гызә бахды.

—Шаһ сағ олсуң, мәнним арвадым, ушагларым вар.

—Билирәм. Онлары да көчүрүб сараја кәтирәрик. Сәнә ајрыча ев-ешик, бағ-бағча верәрәм. Сән јенә өз апләнәлә јашајарсан, амма мәннимлә дә кизлиңчә кәбиб кәсдирәрсән. Кечәләр хәлвәтчә јаныма кәләрсән. Бу ишдән һеч кәсин хәбәри олмаз. Мән јенә киши палтарында шаһлыг еләјәрәм.

Киши разы олмады, гыз нә иллаһ еләдисә, кишини јола кәтирә билмәди. Һәтта гыз ишвәсини, гадын гылыгыны да ишә салды, тәрсн јумшалтмаг мүмкүн олмады. Ахырда әлачы кәсрилиб кишини чадырдан јола салды.

Артыг евә чатмышды. Кәндләри, учгарда бачасы түс-түләнән гара дамы көрүнүрдү. О, голларыны ачыб јүјүрдү вә бирдән өзүнү үстүнә ахшам гаранлығы чөкмүш дүзәнликдә көрдү. Көрдү ки, күн јахыб, адамын бәдәнинә үшүтмә кәтирән аста күләк әсир, кол-косу гатыб дығырлаја-дығырлаја апарыр. Гулағына ваһимәли бир чанавар уламасы кәлди. Јенә узагдан гаралты көрүндү, јенә бу гаралты бөјүдү вә чанавара дөнүб онун габағында дајанды. Киши таныды: бу һәмин чанавар иди.

—Нә олду, аллаһы тана билдинми?

—Тапдым.

—Нә деди?

—Деди ки, ағылсыз инсанлары сәнә јем верир.

—Онда мәнним јемим сәнсэн.

Киши тәәччүбләнди.

—Нијә?

—Она көрә ки, ағылсызсан. Ағылсыз олмасајдын, гызыллары бөләрдин. Ја да падшаһы алыб јағ-бал ичиндә јашајардын.

Кийинин богазы гуруду. Бир-ки дөфө удгунуб керн чөкилди.

—Сән бунлары хардан билирсән?

—Билирәм, киши, билирәм. Чүнки бу сирлери сәнэ мән ачмышам. Сән аллаһла јох, мәннмлә данышырдын. Сәнин алаһа элин чата билмээди.

—Јалан дејирсән, мән аллаһын сәсини өз гулагларымла ешитдим. О, мәнни рузуму верди.

—Верди, амма сән ганмадын.

Чанавар габаг ајагларыны кишинин чийнинә гојду...

Уфуг гыпгырмызы иди. Чанавар биләкләрини ирәли узадыб, раһатча динчәлирди. Гонур көзләрини зилләјиб боз сәһраја бахырды. Сојуг күләк сиркәнләри дығырлајыб һарајаса апарырды. Бу сиркәнләрин арасы илә ганлы чын-чындыр да јуварланырды.

1980

КЕЧӘЧИ

Шәһәрә ваһимәли бир хәбәр јајылмышды. Дејирдиләр ки, хејли вахтдыр, бир дәстә адамјејән пејда олуб. Онлар пусгуда дуруб адамлары оғурлајыр, зирзәмидә кизләдиб этлик мал кими бордајыр, соһра да кәсиб хәрәк биширир вә чамаата сатырлар. Хәбәр дәһшәтли иди. Шәһәр әһалиси горхусундан күнүн гулағы јахан кими гапыбачаны баглајыб ичәриде отурур, сәһәрә кими сәксәк ичиндә јорған-дөшәкдә о үз-бу үзә чеврилдиләр. Күндүзләр дә күчәјә чыханда ваһимә ичиндә этрафа бојла-

ныр, базара кетмээдән, дүканы ачмаздан әввәл дөрдјаны дөнә-дөнә көздән кециридиләр.

Бу хәбәр шаһа да чатды. Индијә кими өлкәсини әмин-аманлыгла идарә едән, кечәләр тәғјир-либас олуб һәр јери кәзән, һарада һагсызлыг көрсә, амансызлыг ешитсә гаршысыны алан бу адил шаһы фикир көтүрдү. Доғурданмы онун өлкәсиндә адамјејән пејда олмушду? Јохса бунлар бәднийјәт адамларын ујдурмасыдыр? Бәлкә дүшмән ишидир, онун тахты-тачына, әдаләтинә шәкк јаратмаг истәјирләр? Бәлкә елә, доғрудан да, шәһәрдә адамјејәнләр пејда олмушлар? Нә чохду дүнјада анасынын әмчәјини кәсәнләр, һаһаг јерә демәјибләр ки, инсан чий сүд әмиб, ондан нә десән көзләмәк олар.

Шаһын часуслары гарышга кими шәһәрин чанына дарашдылар, һәр дәлик-дешијә бурунларыны сохдулар, һәр јери имсиләдиләр, гоҳуладылар, анчаг бир шеј өјрәнә билмәдиләр. Ахырда шаһын өзү ишә гарышмалы олду.

Онун адәти иди: гулагына бир пис хәбәр дәјәндә, ја да елә белә, пајтахтында нәләр баш вердијини билмәк истәјәндә, кечәләр палтарыны дәјишиб күчәләрә дүшәрди. Сакитчә адамларын данышығына гулаг асар, диләнчиләрин јанында отура, дәрвишләрин мөзәләринә гулаг асанлара гошулар, дүкан-базарын јанындан кечиб карвансаралары кәзәр, чох вахт да елә орада, ја да кимсәсиз гәриб кими јохсулларын дахмасында кечәләјәрди. Она көрә дә һеч нә онун көзүндән јајынмазды. Пајтахтында нәләр баш вердијиндән хәбәр тутар, ертәси күнү тахтында әјләшиб, ашхам көрдүкләри вә ешитдикләри барәдә тәдбир төкәрди. Инди дә елә еләди. Јаранлыг гарышан кими палтарыны дәјишди, сарај әјанларынын көзүндән јајыныб шәһәрә јолланды. Дүз једди күн, једди кечә әлиндә чәлик, әјиндә күрк, патавалы, чарыглы бир диләнчи кими шәһәри долашды. Елә бир дөңкә, елә бир харабалыг олмады ки, ораја баш чәкмәсин. Шәһәрин елә бир дүканы, базары, мејданы олмады ки, ораја аја-

гы дэжмэсин. Бүтүн карвансаралары, мөсчидлэри элэк-вэлэк елэди, амма ешитдиклэринэ бэнзэр бир шејэ раст кэлмэди. Ахырынчы күн сарајын гәншэриндэки карвансаранын габағында дајанды. Јорулуб элдэн-ајагдан дүшмүшдү. Балдырлары сызылдајырды. Тагэтсизлијини һисс елэјиб бир дашын үстүндө отурду. Сәкинин јахасы боју балача бир арх узанырды. Оун думдуру сују шырылты илэ ахыб кедирди. Шаһ ајагларыны сојунду, голуну чирмэлэди, јахасыны ачыб суја јахынлашды, дэстөмаз алырмыш кими элини суја салыб дирсәјинэ гэдэр јуду, сәрин сују үзүнө чилэди, бојун-башыны ислатды, јаш элини ајагларына чөкди вэ инди баша дүшдү ки, јаман ачмышдыр. Эсасыма дирэниб ајаға дурду, үст-башынын тозуну чырпыб карвансараја кирди.

Һәјәт ары јувасы кими гајнајырды. Бојну зынғыровлу дөвөлөр јатыб тәнбәл-тәнбәл көвшәјирдиләр. Нөкәрләр ора-бура гачышараг атлары јемләјир, јәһәр-јүјәнлэрини алыр, арабалары гошур, јүклэри ешшәклэрин белинэ ашырырдылар. Кими јола дүшмәјә, кими дә узаг јолдан кәлиб динчәлмәјә һазырлашырды. Мангал түстүсү, кабаб гохусу, плов әтри һәјәти бүрүмүшдү. Шаһ дарвазанын јанында ајаг сахлајыб һәјәти хејли көздөв кечиртди, сонра арабаларын, әллэриндө чај долу стәккан гачышан нөкәрлэрин арасындан кечиб, јарыгаранлыг һүчрәлэрин биринэ кирмәк истәди. Елэ бу вахт башы аз гала тавана дәјән, јоғун ешмәбығлы бир адам јерин алтындан чыхмыш кими шаһын габағында пејда олду.

—А киши, нә истәјирсән?

—Узаг јолдан кәлмишәм, јаман ачмышам.

Нәһәнк бир хејли шаһа бахды, көзлэри оун еннини үзунуну өлчдү вэ нә фикирләшдисә ону габағына салды. Карвансаранын гаранлыг һүчрәлэринин арасындакы дәһлизлэ архаја тәрәф кетдиләр. Шаһ көрдү ки, дәһлиз кетдикчә узанды, диварларын нәми үзүнө вурду вэ га-

багларына бир гапы чыхды. Ону апаран адам гапыны ачды вэ шаһ өзүнү башдан-баша кәбә дөшәнмиш бир отагда көрдү. Оун ичәри кирмәси илэ архадаг гапынын бағланмасы бир олду. Шаһ диксиниб кери дөндү вэ елэ бу дуғуну, ишин ишдән кечдијини баша дүшүб аја-зәмијә дүшдү. Көзү гаранлыға алышана гэдәр көзләди. Һисс етди ки, бу јералты дунјадан чыхмаг чәтин олачаг. Тәк кәлдијинә, һеч олмаса вәзирн өзү илэ көтүрмәдијинә, ја да сарајдан јола дүшәндә һараја кетдијини арвадына демәмәсинә пешман олду. Инди оун эли һара чатачагды? Шаһ чох фикирләшмәјин мәнәсыз олдуғуну, ишин ишдән кечдијини баша дүшүб ајаға дурду. Уст-башынын тозуну чырпды, диварларын-дан су сызан дәһлизл эааста-аста, ајағы долаша-долаша ирәлиләди. Хејли кетдикдән сонра гаршысына ири бир гапы чыхды. Ајаг сахлады. Һисс етди ки, ичәридә сәскүј вар, инсан, нәфәси, инсан һәниртиси дујулур. Үрәкләнди. Элини чәфтәјә узадыб гапыны итәләди вэ јериндәчә донуб галды.

Оун гаршысына гәрибә бир адам чыхды. Енли гуршағын алтындан гарны сүзән, гырхыг башынын ортасындан алнына доғру ат гујруғу бојда сач төкүлән, бојнунун әти, гырыш-гырыш, гара сифәт бир адам. Оун гулағында нал бојда сырға варды. Галын додагларынын арасындан дишлэри, бир дә ири көзлэри ағарырды. Шаһ оун дирсәјә гэдәр чирмәнмиш ири, түклү голларына, чајнаг кими һәр шеји гамарламаға һазыр олан бармагларына, белиндәки әјри ғылынчына, кәмәриндән салланан гөмәләрә, бычаглара баханда ваһимәләнди. Хәјалындан кечиртди ки: «Дәјәсән дүз дејирләрмиш, шаһәрдә адам-јејәнләр пејда олубмуш». Эли шаллаглы киши шаһы диггәтлә сүздү вэ бирдән елэ шагганак чөкди ки, зирзәминин диварлары чинкилдәди, тавана сәс дүшүб кумбур-кумбур кумбулдады. Елэ бил јер-көј күлмәјә башлады.

Бирдән ири элләр онун бојнундан јапышды, дартыб көжө галдырды вә јумаг кими фырланыб ичәри атды. Шаһ ағзыүстә торпага дүшүб хејли сүрүшдү вә башыны галдыранда көрдү ки, ири, учу-бучағы көрүнмәјән бөјүк, ишығы бир зирзәמידәдир. Дивар боју ханалар, маһмуд тохужан дэзкахлар дүзүлүб, чархларын таггылытысындан киркәларин шаггылытысындан гулаг тутулур. Бир јанда јун әјирир, бир јанда ири күпләрдә ип бојајыр, бир јанда да сапалары ири тағалаглара долајырлар. Кими маһуд тохужуу, кими көбә кәсир, кими дө парча топларыны дашыјыб тај вурурду. Әлиндә чалғы дөшәмә сүпүрән, көбәләри, халчалары дашыјыб гат-гат јығанлар, ип анарыб ип кәтирәнләр бир-биринә гарышмышды. Бурада киши дө варды, гадын да. Гыз да варды, көлин дө, һәтта гары да. Гарылар дивар боју отуруб чәһрәләрдә јун әјирирдиләр. Шаһ көзләринә инанмады. Елә билди ки, нагыларда сөјләнән сәһри, тилсимли јералты бир дүнјаја дүшүб. Чинләрин, шејтанларын арасындадыр, әлиндә гамчы шаггылдадан дивләрин, адамјејәнләрин әлине кечиб.

Ону тәпиклә вуруб ајага галдырдылар. Гулагындан тутуб зирзәмини кәздиләр, һәр шеји, һәр јери көстәрдиләр вә баша салдылар ки, бураја кәлән кери гајытмыр. Өләнәчән, сүмүкләри чүрүјәнәчән бурада ишләјир. Шаһын нәфәси дарыхды, өз-өзүнү данлады, көзүнүн габағында, лап бурнунун учунда, сарајла үзбәү карвансаранын зирзәмисиндә нәләр баш вердијиндән хәбәрсиз олдуғуна тәәччүб етди, һирсләнди вә истәди ки, гышгырыб «мән шаһам» десин, чәллад чағырыб буналарын бојуну вурдурсун, амма дилини дишләјиб дајанды. Дүшүндү ки, «Еј дили гафил, сән нә еләјирсән? Сиррини ачсан, сәннин бөјү ктикәни гулагын бојда еләмәзләрни?» Динмади. Сәсини ичинә салыб сусду.

Ону әлине чалғы вердиләр. Дөшәмә сүпүрдү. Маһуд топларыны дашыды, көбәләри ханадан кәсәнләрә кө-

мәк еләди. Бојанмыш ипләри белинә јүкләдиләр. Ишләди, кечәли-күндүзлү, нәфәс дәрмәдән. Күнләрин, һәфтәләрин нечә кәлиб кечдијиндән хәбәри олмады, ајлары бир-биринә гарышдырды. Өлкәләрә һөкм едән шаһ јералты зирзәמידә гарышга кими ишләјәнләрин биринә чеврилди. Өзү дә ән хејирсизинә. Шаһ баша дүшдү ки, бу јералты дүнјанын саһибләри мүфтә јерә этәк-этәк пул көтүрүрләр. Оғурладыглары адамлары гул кими ишләдир, онларын тохудуглары көбәләри, халылары, зилиләри, маһудлары базарлара чыхардыр, кәмиләрә долдуруб дијарлар ашыр, узаг-узаг јерләрдә баһа гијмәтә сатырлар.

Бир күн зирзәмијә гәрибә бир хәбәр јайылды. Шаһ жоха чыхыб. Бүтүн гошун ајага галхыб. Шаһын арвады һәр јерә чапар јоллајыб, өлкәнин алтыны үстүнә чеврибләр, амма шаһы көрдүм дејән јохдур, елә бил јағлы әппәјә чеврилиб жоха чыхыб. Бу хәбәр елә бил зирзәמידәкиләрин белини сындырды. Шаһ көрдү ки, гызлар, көлинләр, ичин-ичин аглајырлар, кишиләр тез-тез көкс өтүрүб аһ чәкирләр. Елә бил онларын көзүнүн ишығы сөнүрдү. Шаһ баша дүшдү ки, зирзәמידәкиләр үмидләрини она бағлајыблармыш.

О кечә јата билмәди. Саман дөшәнмиш дөшәмәдә о үзбү үзә чеврилди, чыхыш јолу ахтарды, көзүнү гаранлыг зирзәминин таванына зилләди, фикриндә дағы арана, араны да даға көчүрдү, дәфәләрлә өтән күнләрә кедибгајытды...

Онда лап чаван иди, јеничә тахта чыхмышды. Сарајда отурмагдан чох дағда-дашда кәзмәји, ат чапмағы, јајох атмағы, чәмәнликдә, чәлләрдә чәјран-чүјүр овламағы севирди. Бир күн овдан сонра башынын дәстәси илә булаг үстүнә енәндә суја кәлән гызлары һүркүт-мүшдүләр. Гызлар ганад чалыб пырылты илә учан көјәрчинләр кими әтрафа сәпәләниб коллугда јох олмушдулар. Анчаг онлардан бирини шаһын гырғы көзләри алмышды. Гыз исә «мүжжан охуну атыб хетмишди». Евә

гајындан сонра шаһ дуруб динчөлө биләммиш, сәһә-риси күнү ат белинә галхмыш, башынын дәстәси илә һәмнин булағын үстүнә кәлмишди. Јенә гызлары һүркүт-мүшдүләр. Амма шаһ бу дәфә овуну ајдынча көрмүш, нағылларда дејилдији кими гызга бир көнүлдән мин кө-нүлә ашиг олмушду. Шаһын дунја көрмүш вәзирә мәсәлә-ни баша дүшмүш вә әл алтындан өјрәнмишди ки, гызын атасы өз түкү үстүндә доланан касыб бир кишидир. Вә-зир хејли динмәмишди. Көзләмишди ки, бәлкә өтәри һиссдир, шаһын јадындан чыхыб кедәчәк. Амма һөкмда-рын саралыб-солдуғуну, күнләрлә гапыны бағлајыб ичә-ридә отурдуғуну көрәндә өзү мәсәләни ачмалы олмушду.

— Гиблеји-аләм, истәјирсән чапар көндәрим, кызы елә бу күн һәрәмханаја кәтирсинләр.

Шаһ јарасына тохунулмуш адам кими дик атылды. Вәзир көрдү ки, онун бурун пәрәләри кенишләнди, ган үзүнә вурду, сифәти гыпгырмызы олду.

— Јох, вәзир, мән онуила евләнмәк истәјирәм. Һазыр-лашын, елчи кедин.

— Шаһым, мәни кимин гапысына көндәирсән, о сәнин тајындырмы?

— Билирәм, вәзир, һамысыны баша дүшүрәм, амма кетмәлисиниз.

Шаһын анасы, бүтүн јахын гоһумлары, сарај ә’јанла-ры ишә гарышдылар, ону баша салмаға чалышдылар ки, бизи рүсвәји-чаһан еләмә, ағлыны башына јығ, сән һара, кәндчи гызы һара. Амма шаһ инадындан дәнмәди. Ахыр-да әлачлары кәсилиб гызга елчи кетдиләр, бир аз кеч-миш сулары сүзүлә-сүзүлә әлибош гајытдылар. Гыз ра-зылыг вермәмишди.

Сарај бир-биринә дәјди. Амма шаһ инадындан дән-мәди. Вәзирә чағырыб:

— Гыз гапысы, шаһ гапысы, — деди, — бир дә кетмә-лијик. Бу дәфә елчилијә өзүм дә кедәчәм.

Вәзир нә гәдәр әлләшдисә, ону сөзүндән дөндәрә

билмәди. Шаһ тәғјирин-либас олду, елчиләрә гарышды вә жола дүшдүләр.

Бу дәфә гызын атасы елчиләрә һеч нә демәди, бојну-ну бүкүб дајанды. Гызын өзүнү чағырдылар. Утана-ута-на ичәри кирди. Онун әјниндә нимдаш палтар варды, ајағы јалын иди. Кәләјағыны көзүнүн үстә чәкиб атасы-нын јанында башыашағы дајанды.

— Гызым, кишиләр сәндән өтрү кәлибләр, өзүн онла-ра чаваб вер.

Вәзир ортаја чөкән сүкутун чох сүрдүјүнү көрүб дил-ләнди:

— Аллах-тәала өзү өзүнә гапы ачыб, бала, шаһ өзү сәнә ашиг олуб, истәјир ки, сән онун һалалча, кәбинли арвады оласан.

Гыз хејли динмәди. Ајағы илә јери сығаллады вә бир-дән башыны галдырыб дүз вәзирин үзүнә бахды:

— Сәнәти нәдир?

Һамы тәәччүблә бир-биринин үзүнә бахды. Гызын сөзүндән һеч кәс һеч нә баша дүшмәди. Јенә вәзир чаваб верди:

— Шаһлыг.

— Шаһлыг сәнәт дејил.

— Гызым нә данышдығыны билирсәнми? Шаһа нә сән-әт? Бүтүн дунја онун габағында диз чөкүр, ағлыны ба-шына јығ.

— Билирәм, амма мән әлиндә сәнәти олмајан адама эрә кетмәјчәм. Кедин шаһыныза дејин, гој бир сәнәт өјрәнсин. Бәлкә ондан сонра разы олдум.

Динмәз-сөјләмәз керә гајытдылар. Шаһ чох фикир-ләшди, гызын дедијини баша дүшмәсә дә гәти гәрара кәлди. Уста чағыртдырды. Дүз бир ај кечәли-күндүзлү әлләшди вә кечәчилик өјрәнди. Илк кечәни гызга көндәр-ди, гызын разылығыны алыб чаһи-чәлалла тој еләди...

Сәһәрисә зирзәмидә јенә шаллағлар шаггылдады. Ха-наларын, чәһрәләрин, бојағчы күпләринин, тајаланмыш

маһудларын, галагланмыш кәбәләрин јанындача мүркүләјәнләр, башыны дэзкаһа сөјкәјиб чмир аланлар дик атылдылар, һәр шеј ишә дүшдү. Јенә шагғылты, журулту башлада. Амма шаһ јериндән дурмады ,деди ки, башчыны көрмәк истәјирәм, вачиб сөзүм вар.

Онун көзләрини сарыдылар. Голундан тутуб кор једәкләјән кими хејли апардылар. Ахырда бир отагда көзүнү ачдылар. Шаһ көрдү ки, башдан-баша кәбә дөшәнмиш отағын јухары тәрәфиндә, дөшәкчәнни үстүндә көк бир киши әјләшиб, сулу гәлјан сүмүрүр. Әлини дөшүнә гојуб икигат әјилди. Киши ағзындан гәлјаны чыхардыб һәм мараг, һәм дә әсәбилликлә сорушду:

—Мәнә нә сөзүн вар, киши?

—Аға сағ олсун, истәјирәм сизә хејир верим.

—Мәнә нә хејир верә биләрсән, киши?

—Верәрәм, башына дөнүм, сәнәткар адамам.

—Нәчисән?

—Кечәчи.

—Кечәни ким алачаг, а киши?

—Аларлар, аға, нә чохдур тәрәкәмә.

Башчы хејли фикрә кетди, гәлјаныны хорудлатды, сонра әлини јелләди:

—Јахшы, гој сән дејән олсун.

Елә о күн шаһа јун вердиләр, көмәкчи ајырдылар. Шаһ ики чүр јун сечди: бери дүмаг пилә кими, о бири гапгара шәвә кими. Онлары јуду, тәминләди, бир һәфгә кечә-күндүз әлләшди, ахырда, һашијәли, нахышлы, ортасы гара күллү, әтрафы ишләмәли, тамашасына дурласы бир кечә салды.

Шаһлара лајиг кечәдир. Буну базарда јох, лап шаһын гапысында да көјдә көтүрәрләр. Бир чанаг гызыл да истәсәннз верәрләр.

Онун дедикләри ағылларына батды. Нахышлы кечәни бирбаш сарајын габағына апардылар.

Шаһын арвады Әминә хатун ејванда дајныб ахтарыша көндәрдији чапарларын јолуну көзләјирди. Нечә ај иди ки, көзүнә јуху кетмир, кечәләр палтарлы мүркүләјир, ишыглашан кими ејвана чыхыб үрәји сәксәкәли, гулағы сәсдә ејванда кәзинирди. Бирдән онун көзү чийиндә кечә сарајын габағында һәрләнән кишијә саташды. Үрәјинә нәсә дамды вә гуллуғчуну көндәрди. Өзү дә таб кәтирә билмәди. Гуллуғчунун далынча гырх пилләкәни бирнәфәсә дүшдү. Гуллуғчу илә бәрабәр өзүнү кечәни үстүнә салды:

—Нечәјә дејирсән бу кечәни, а киши?

—Бир чанаг гызыла, ханым.

Гуллуғчу ичини чәкди. Ханым бармағыны дишләјиб, өзүнү тохтатды.

Бир чанаг гызыла да кечәми олар, а киши?

—Нијә олмур, ханым, бах көр нечә кечәдир?

Киши кечәни ачыб нахышлары көстәрди.

Әминә хатун диггәтлә кечәјә бахды, онун һашијәләрини әли илә сығаллады, нахышлара гарышдырылмыш јазылары көрдү вә баша дүшдү ки, кечәни әри салыб вә бураја да көндәриб. Кечәдәки нахышларда карвансаранын алтындакы зирзәминин јоллары, дөнкәләри, кечидләри, кириш вә чыхышлары ајдынча көстәрилмишди.

Шаһын арвады гамәтини дүзәлдиб кишинин үзүнә бахды:

—Дүз дејирсән, әми, бир чанаг гызыла дәјәси кечәдир.

Ертәси күнү шаһын гошуну, вәзир-вәкил башда олмагла карвансараны аракәсмәјә алдылар, зирзәминдәки гуллары бурахдылар вә адамјәјәнләри бојунда күндә, ајагларында гандал, голларында зәнчир шәһәрин мејданларындан кәздирдиләр вә чамаата чар чәкдиләр ки, бир һәфтәдән сонра дар ағачындан асачаглар.

Шаһ зиндандан евинә гајыданда арвады онун габағы-

на јериди, өнүндө диз чөкмөк истәди. Амма шаһ гојмады, голундан тутуб галдырды.

—Сән јох, мән сәнни габағында диз чөкмәлијәм.

—Нијә, шаһым?

—Чүнки сән вахтында мәнә сәнәт өјрәтдирмәсәјдин өмүрлүк зинданда чүрүјәчөкдим. Кечәчи Аббас олмасајды. Шаһ Аббасы һеч кәс зиндандан гуртара билмәзди.

1980

БӘС ЗЫНГЫРОВУ КИМ АСАЧАҒ?

Нсә күн иди ки, Боздағын әтәјиндә, дүзәндијин ортасындакы тәнһа чинарын кәлкәсиндә, бөјүк мүшавирә кедирди. Бураја дүнианын һәр јериндән сүрү-сүрү сичан топланмышды. Онлар өз јығынчагларына сичовуллары, кәсәјәнләри, сунбулгыранлары да дә'вәт етмишдиләр... Лакин бунлар өз нүмәјәндәләрини кәндәрмишдиләр ки, елә-белә сакитчә данышыланлара гулаг ассынлар. Һәтта тахыл зәмиләриндә, көвшәнлик вә чөлләрдә јашајан сичанлар да белә бир топлантыја кәлмәкдән бојун гачырмышдылар. Демишдиләр ки, бизә дәјиб-тохунан јохдур, орада нә ишимиз вар, дурдугумуз јердә башымызы нијә галмағала салырыг. Топлашанлар әсәсән ев сичанлары идиләр. Онларын дәрди бөјүк иди: кимиси көзүнүн ағыгарасы јеканә оғлуну итирмиш, кимисинин бој-бухунуна валәһ олдуғу нәр кими әрлин әлиндән алмышдылар, кимиси дә бир сүрү баласы илә галмышды тәк. Бурада атадан, анадан јетим галан көрпәләр дә варды. Һамысынын үрәји јаралы иди, һамынын дәрди бөјүк иди. Сир-сифәтләриндән һисс олунурду ки, бу саатын өзүндә дә ваһимә

ичиндәдирләр, бир јерә топлашыб өзләринә үрәк-дирәк версәләр дә тир-тир әсирләр.

Јығынчағы чантараг, түкләри чод, узун бығлы, башы бәлалар чәкмиш јашлы бир сичан ачды. О әввәлчә белнини доңгарландырды, гәзәбиндән түкләри пырпызланыб көзләри нә ган сағылды. Һамы көрдү ки, ағсаггал әввәлчә еһтијатла әтрафы һмсиләди. Онун бурун пәрәләри ојады, бығлары тәрпәнди, көзләри саға-сола дөндү вә архајынлашдыгдан сонра боғазыны арытлајыб, сөзә башлады:

— Мәнним әзилзәрим, улу әчдадларымызын јазыг төрәмәләри, һамыныза мә'лумдур ки, башымызын үстүнү тәһлүкә алмышды. Әкәр белә кетсә јахын кәлчәкдә көкүмүз тамам кәсилә биләр. Көзүмүз баха-баха кишиләримизи, арвадларымызы парчалајырлар, күл балаларымызы бирчә шапалагла јығыб боғурлар. Гојмурлар ки, нәфәс алаг. Ачлыг вадар еләјиб јувамыздан араланан кими үстүмүзү алырлар. Артыг буна дөзмәк олмаз, бычак сүмүјә дајаныб. Бураја топлашмагда мәгсәдимиз бирләшмәк вә үмуми дүшмәнә гаршы әлбир олуб тәдбир төкмәкдир.

Сичан сінәсини бошалдыб данышығына ара верди. Әјләшәнләри сүздү вә көрдү ки, һамынын јаралы јеринә тохунуб, һамынын үрәјиндән хәбәр вериб. Ону динләјәнләрин гәзәбдән көзләри гызыб. Бу саат өлүмә дә кәндәрсән кәдәрләр. Севинди. Һәмчинсләринин гејрәт дамарына тохуна билдијинә, онлары кишиләшдирдијинә көрә гүрурланды.

Јығышанларын арасындан бириси дазыја-дазыја габага чыхды, кәлиб дүз башчынын јанында дајанды. Әввәлчә әлини дик-дик дәрисинә чәкди, түкү төкүлмүш белини, гарныны гашыды, елә бил нә күнә дүшдүјүнү чамаата кәстәрирди, сонра дал ајаглары үстүнә галхыб бурнуну, бығыны ојнатды.

—Мән анајам,—дејә сөзә башлады. Амма бала үзү-

нә һәсрәт галмышам. Онлары доғурам, нә зилләтлә бә-
јүдүрәм, боја-баша чатдыранда әлимдән алырлар. Бу
пишикләр синәминзә дағ чәкир, аһымыз-үнүмүз көјә гал-
хыр, амма нә сәсиннзи ешидән вар, нә көмәјимнзә чатан.
Икичә күн бундан габағ сонбешијими күнә чыхартмыш-
дым. Јазыг тифил ишыг үзү көрдүјүнә елә севинирди
ки, билмирди нә етсин. Каһ башыма доланыр, каһ бөј-
рүмә ғысылыр, каһ да мәнән хејли араланыб дал ајағ-
лары үстүнә галхыр вә синәсини күнә вериб исинирди.
Елә көјчәк, елә гәшәнк иди ки, белә јарашығлы балам
олдуғуна һеч өзүм дә инана билмирдим. Көзүм чыхсын,
дејәсән баламы көзә кәтирдим.

Сичан сәсини кәсиб һычғырды. Онун чијинләри гал-
хыб-енди. Әлләри илә үзүнү тутса да һөнкүртүсүнү сах-
лаја билмәди. Сәдр дә гәһәрләнди вә көзүнү кәздирәндә
көрдү ки, отуранларын чохунун әлиндә дәсмал вар.

Ана сичан өзүнү тохдадыб сөзүнә давам етди:

—Бирдән һарданса пејда олан пәләнк кими бир пи-
шик үстүмүзә атылды, балама елә бир пәнчә илишдирди
ки, тифил јумаг кими көјә галхыб јерә дәјди. Ғышғыр-
тысыны ешитдим, мәни чағырды. Истәдим өзүмү га-
баға атам, баламы алам бу әждаһанын әлиндән, амма
пишијин үстүмә јеридијини көрүб гачдым, өзүмү јуваја
күчлә салдым. Пишик гапынын ағзында хејли дајанды.
Көрдү ки, чыхмајачам, кери гајытды. Мән таб кәтирмә-
дим, ана үрәјиди, дөзмәди, бурнуму чыхартдым јувадан
көрдүм ки, балам һәлә сағдыр. Горха-горха јувамыза
доғру сүрүнүр, пишик исә көзә көрүнмүр. Севиндим. Ас-
тадан чағырдым. Сәсини ешидән кими үрәкләнди вә өзү-
нү үстүмә салмаг истәди. Дүз јуванын ағзыначан кәлди,
аз галды әлим әлинә дәјсин. Амма пишик јенә пејда олуб
баламы әлимдән алды.—Сичан јенидән гәһәрләнди, јаш
боғду ону.—Бирдәфәлик өлдүрсә јахшы иди, баламын
да чаны гуртарарды, мәним дә. Амма елә еләмәди. Јазыг
тифиллә ојнамаға башлады. Ону бурахды, сонра јенә

тутду. Бах, беләчә, көзүмүн габағында ојнатды, ојнатды,
сонра-да боғуб једи.

Она гулаг асанлар гәзәбләндиләр.

—Буна дөзмәк олмаз.

—Бизим дүшмәниimiz пишикләрдир.

—Пишикләрә өлүм!

—Онларын көкүнү кәсмәк лазымдыр!

—Јох олсун, пишикләр!

Һамы ајаға галхды. Сичанларын ағсағалы тәшвишә
дүшдү, горхду ки, бу саат јүрүш едиб, аләми бир-биринә
гатарлар. Ара јердә һаһаг ган ахар, әлләриндән дә бир
шеј кәлмәз. О билирди ки, вахтсыз ғызышмаг олмаз.
Издиһамы сакитләшдирмәк истәди.

—Мәним әвизләрим, пишијә һүчүм чәкиб ону өлдүр-
мәк бизим ишимиз дејил, ағлынызы башыныза јығын,
она күчүмүз чатмаз. Ара јердә ғырғына кедәрсиниз.

—Олсун. Белә јашамагданса өлмәк јахшыдыр.

—Сәбир елә, оғул; ғызмыш башда ағыл олмаз.

Елә бил чамаатын үстүнә су әләнди. Гәзәбләр гор-
ланмыш күл кими ишылдајыб сөндү.

Бајағкы чаван сичан дилләнди:

—Бәс нә едәк, ағсағал? Әл-ајағымызы бош гојуб
отураг?

Јығынчағын башчысы билдирди ки, бу чаван сичанын
үрәји дағлыдыр. Пишикләр онун ата-анасыны бирчә һәф-
тә бундан әввәл көзүнүн габағында парчалајыб. Инди
онун көзү ғызыб, өзүнү ода-алова атмаға һазырды. Әкәр
она рүсхәт версән, ағына-бозуна бахмадан атылачаг пи-
шијин үстүнә вә өзү дә гурбан кедәчәк.

—Сәбир елә, бир тәдбир төкәрик.

Һамы фикрә кетди. Бу дәфә өн чәркәдә отуран јашлы-
лардан бири ајаға галхды. Там сакитлик оландан сон-
ра мүдрикләрә мәхсус һикмәтлә дилләнди:

—Бизим пишијә күчүмүз чатмаз. Һамымызы бир-бир
ғырар.—О, сөзүнә ара верди. Көрдү ки, јығынчагдакылар

нефәсләрини ичәри чәкиб онун нә дејәчәјини көзләјирләр. Үрәкләнди.—Амма бунун башга чарәси вар. Биз пишијин бојнуна зынгыров асмалыјыг.—Уғулту башлады. Баша дүшдү ки, һамы тәшвиш ичиндә пычылдашыр. Фикрини ајдылашдырмағы лазым билди. Сәсини учалтды.—Бәли, бәли. Биз пишијин боғазына зынгыров асмалыјыг ки, јахынлашанда зынгыров сәсиндән биләк ки, пишик кәлир. Дәрһал гачыб кизләнәк. Бизим чыхыш јолумуз анчаг будур.

Орталыға јенидән сүкут чөкдү. Бирдән јухудан ајылмыш кими ајаға галхыб әл чалдылар. Бу, әл чалмаг дејилди, шаггылты иди. Үрәкдән кәлән севинчин әкс-сәдасы олан шаггылты!

Тәклиф бәјәнилди. Һараданса гәшәнк бир зынгыров да тапыб кәтирдиләр. Бу зынгыров елә зынгыров иди ки, адамын нефәсиндән дә титрәјиб зынгылдајырды. Әкәр ону пишијин бојнунда нассалар, дүз јарым верстлик сәси ешидиләчәк вә һамы вахтында гачыб кизләнә биләчәкди.

Јығынчағын ағсаггалы ајаға дурду. Зынгырову башынын үстүнә галдырыб чинкилдәтди:

—Мәним әзизләрим, ахыр ки, мәсләһәтләшдик вә дәрдимизә чарә тапдыг. Һамыңыз бир сәслә бәјәдиниз ки, бу зынгырову пишијин бојнундан асаг. Инди дејән көрүм, бу зынгырову пишијин бојнундан ким асачаг?

Һеч кимдән сәс чыхмады. Елә бил јығынчагдакылары дәјишмишдиләр, бир аз бундан әввәл әсиб-чошанлар дејилдиләр.

Башчы зынгырову чинкилдәдиб бир дә сорушду:

—Һә, нә олду, нијә динмирсиниз? Ким истәјирсә габага чыхсын.

Сичанлар әввәлчә бир-бирләринин үзүнә бахдылар. Сонра бир-бирләрини дүмсүкләдиләр. Һәр кәс өз гоншусуну габага итәләмәк истәди, һамы дартынды. Габагда отуранлар дөнүб еһтијатла кери бахдылар вә көрдүләр ки,

Һеч кәс галмајыб, бир-бир сивишиб арадан чыхыблар. Өн чәркәдәкиләр тәшвишә дүшдүләр вә бирдән ајаға дуруб гачанларын далынча Боз дағын этәјиндәки чөллүләб доғру јујурдүләр. Әлиндә зынгыров, мејданда тәк галан башчынын сәси ешидилди:

—Бәс бу зынгырову ким асачаг, ким?!

1980

ХАСИЈЈӘТИМДИР

Сулар көз јашы кими думдуру иди. Чајын дибиндәки бүләв дашлары ајдынча көрүнүрдү. Бу дашларын үстү илә сүрүшән бычгыл балыг сүрүсү кәһ сујун үзүнә галхыр, кәһ да күјүлләшиб чајашағы шүтүјүрдү. Һава ајдын вә тәртәмиз иди. Тәкәмсејрәк көзә дәјән ағ булудларын кәлкәси сујун үзүндә ағ ләкә кими ахырды. Саһил боју узанмыш мешәнән әкиси исә сујун дәринлијиндән адамын үзүнә бојланырды. Лал ахан чајын үзү гырчын ләпәләрдән гајсаг бағламышды.

Тысбаға елә бил бу көзәликләрдән вәчдә кәлмишди.

Кәһ суларда баш вуруб лап дәринликләрә енир, кәһ чајын дибиндә јырғаланан ағач кәлкәләринин арасында итир, бычгыл балыгларын далынча дүшүр, кәһ да сүзүб сујун о үзүнә чыхырды. Онун тәр-тәмиз јујулмуш чанағы нахыш-нахыш, хал-хал парылдајырды.

Тысбаға чох үздү: чајјухары, чајашағы кетди, сонра нә фикирләшдисә чајы енинә кечиб гаршы саһилә кәлди вә динчини алмаг үчүн бир гајанын үстүнә чыхды. Бурада саһил чох гүссәли иди. Нә бир ағач варды, нә дә кәлкәлик. Отлар јаныб күлә дөнүшдү. Күн һәр јерин тәндир кими гарсыјырды.

Тысбага өзүнү хейли күнө верди. Чанагы гуруду, бөдөнни исниди. Дәриндөн нәфәс алыб әтрафы диншәди. Гурбагаларын гурултусу вә чырчырамаларын чырылтысындан башга һеч нә ешитмәдим. Амма орада, гаршы саһилдә, бүлбүлләрини чәһ-чәһи шаггылтыја чеврилиб мешәнин титрәдирди.

О өзүнү суја атмаг истәди. Елә бу вахт һисс етди ки, кими нсә дәриндән аһ чәкиб көксүнү өтүрдү. Ганрылыб бахды. Бир аз аралыда дајанан әгрәби көрдү. Онун чох мәнзун көркәми варды. Бојну бүкүлмүш, рәнки сапсары саралмышды. Елә фағырлашмышды ки, лап јағынын да јазығы кәлирдн.

—Нә олуб, әгрәб гардаш, нијә аһ чәкирсән?

—Нијә аһ чәкмәјим, галмышам бу чырчырамалы илан мәләјән чөлләрдә. Һа истәјирәм о таја кечәм, амма араны су кәсиб.

—Сәнин о тајда нә ишин вар, бура елә әсл јернидир.

—Нә данышырсан, тысбага гардаш, ора һара, бура һара. Орада тәкчә елә гушларын сәсинә гулаг асмаг нәјә десән дәјәр. Һәлә күл-чичәји, һејкиришән мараллары, чығалы гырговуллары демирәм. Һејнәјим, галмышам баха-баха, элачымы аллаһ кәсиб. Сәнин кими үзмәк дә билмирәм ки, чајы адлајыб өзүмү верәм мешәнин сәринлијинә. Инсафа кәлиб көмәк әлини узадан да јохдур.

—Јә'ни сәнә көмәк едиләсидир?—Ким әлини узадырса голуну дибиндән чалырсан.

—Валлаһ јалан сөздүр. Дүшмәнләр, бәдхаһлар адымы вајганлы гојублар. Јер үзүндә мәнән үрәјијумшаг, хејирхаһ бир варлыг јохдур. Өзүн де, ахы дурдугум, јердә нијә пислик еләмәлијәм, әлимдән тутаны нијә чалмалыјам?

—Нә билим, өзүндән соруш. Јадына сал, көр нә гәдәр адам чалмысан. Өзү дә хејирхаһлары, голундан тутанлары.

—Көрүрәм, мән бәдбәхтә сән дә инанмырсан, сән дә дејиләнләрә гулаг асырсан.

Тысбага көрдү ки, әгрәб үшүтмәли тәкин бирдән-бирә бүзүшдү, рәнки гаралыб көмүрә дөндү, бојуну сағасола әјди, башы да балачалашыб титрәди, боғазыны арытлајыб нәсә демәк истәди, амма сәси чыхмады, әлијајағы әсди. Бир азча да кечсәјди дығырланыб суја дүшәчәкди. Үрәјиндә өзүнү данлады ки, јазығын наһаг көнлүнә дәјдим.

—Јахшы, тохтаг ол, де көрүм мәнән нә истәјирсән?

—Һеч нә,—дејә әгрәб дилләнди. Онун сәси елә бил гујунун дибиндән чыхды.—Мәни о үзә кечир. Бу јахшылығын әвәзини мән верә билмәсәм дә халиг верәр.

Тысбага зәнлә онун сир-сифәтинә, соғулмуш көзләринә бахды. Хәјалындан кечиртди ки; «Бәлкә елә, доғурдан да, бу јазығын ады пислијә чыхыб, аллаһын фағырыдыр».

—Јахшы, кәл мин белимә.

Јај кими сыхылыб балачалашан әгрәб елә бил бирдән-бирә ачылыб пардахланды. Онун бој-бухуну дүзәлди, гамәти шаһразланды. Тысбага онун ган чәкмиш сарымтыл көзләриндә гығылчым кими алышыб јанан севинчи, рәнкиндәки боғумтунун чәкилдјини көрдү вә бир варлыгы севиндирдјинә көрә өзүндән разы галды. Баша дүшмәди ки, әгрәб бүтүн бөдәнинә һопмуш, көзләринә сығылмыш, рәнкинә чөкмүш зәһәрини ичәри чәкди, түпүрчәјинә гатыб дишинин дибинә јырды.

—Јох, белинә минә билмәрәм.

—Нијә?

—Сүрүшүб суја дүшәрәм.

—Бәс һарама минәчәксән?

—Бојнуна.

Тысбага фикрә кетди. Әгрәбин әл-јајағынын онун бојнуна тохуначағыны тәсәввүрүнә кәтирәндә әти чимчәшды. Әгрәб буну һисс етди.

—Тысбаға гардаш, мөндөн чәкинмә, әл-ајағым тәмиз-дир.

—Јахшы, гој сән дејән олсун.

Онлар чајы кечмәјә башладылар. Тысбаға суја бат-мамаг вә әгрәби ислатмамаг үчүн бојнуну јухары тутур-ду. Әгрәб исә ону мөһрибанлыгла гучаглајыр, арабиҗ әлини башына чәкиб тумарлајырды.

Саһилә аз галырды. Тысбаға чалышырды ки, чајы тез-кечсин, бојнуна минмиш әгрәби тез атсын вә нәфәсини дәриб сәрбәстчә сулара баш вурсун. Хәбәри јох иди ки, әгрәб јол боју онун бојнуна көз гојур, һарадан вә нечә чалачағы һагда фикирләширди. Онун көзләри һәрислик-дән алышыб јаныр, бәдәниндән өз овуну индичә әлә ке-чирәчәк хәбис бир вәһшинин севинч кизилтиләри ке-чирди. Әкәр суда боғулачағындан горхмасажды елә ин-дичә, чајын ортасындача тысбағаны чаларды. Бирдән тысбаға ғышгырды.

—Бојнуму нијә сыхырсан?

Әгрәб өзүнә кәлиб голларыны бошалтды.

—Валлаһ, елә билдим, сүрүшүб суја дүшүрәм.

—Јахшы, бир дә елә еләмә, нәфәсим дарыхыр.

Тысбаға сү'әтини артырды вә азачыг сонра күллү-чичәкли саһилә јан алды. Әгрәб дикәлди. Көзү илә һа-ра чыхачағыны мүәјјәнләширди вә тысбағаны бојнун-дан чалмағы илә сычрајыб гуруја атылмағы бир олду. Тысбаға ағрыдан говшурулду вә нә баш верди-јини ајыр едәнәчән көзләри торланды. Өзүнү таразла-јыб бахды вә көрдү ки, әгрәб күллү-чичәкли саһилдә дајаныб, өзү дә әли белиндә. Тысбаға бәдәниндәки ағрылары унутмаға чалышды, белә бир әгрәби бу көзәл дијара кәтирдијинә пешман олду, өзүнү данлады вә ја-ныб-јахылды ки, мән һеч, бир чан борчлујам, амма бу һәшәрат башгаларыны да алдадачаг, дост чилдинә ки-рәрәк һамыны бир-бир чалачаг. Тысбаға сычрајыб са-

56

һилә чыхмаг вә ону ајағы алтына алыб хынчым-хын-чым етмәји үрәјиндән кечиртди, анчаг һисс етди ки, тагәти јохдур, елә бил бәдәнинә гор долуб, алышыб јаныр. Баша дүшдү ки, әгрәбин зәһәри онун чанына, ганына, үрәјинә ишләјир. О, сон дәфә күчүнү топлајыб сујун үзүнә чыхды.

—Мәни нијә чалдын, ај намәрд?

Әгрәб үзүнү артыг көзләри тутулан вә аста-аста су-јун дибинә енән тысбағаја чевирди.

—Мөндән инчимә, гардаш, хасијјәтим беләдир, чал-масам дура билмәрәм.

1980

ХОРУЗБЕЧӨ

Ј азын илыг нәфәси һәјәти јамјашыл етмишди. Архын үстүндәки салхым сөјүд сачаг-сачаг јар-пагламышды. Отлар пускүрүб галхмыш, чичәк-ләр чүчәрмишди. Бөчәкләр чана кәлмишди. Он-лар чәпәрин дибиндә кәзишир, өзләрини күнә ве-риб гошалашырдылар. Һәр јердә чүчәрмә, чан-ланма вә севинч һисс едилди. Тојуглар һәјәтә сәпә-ләнмишдиләр. Онлар димдикләри илә јери ешир, нәсә јемәли бир шеј тапыр, гыртылдајыб бир-бирини чағы-рыр, өз араларында өзләринин баша дүшәчәкләри дил-дә данышырдылар. Гыз кими сығаллы фәрәләр исә го-ша-гоша кәзиб назаланыр, әтрафларында фырланан бе-чәләри кезалты сүзүб үрәкләриндә онлара күлүрдүләр. Күлүрдүләр ки, һәлә онлар фәрәләрә јахынлашыб сөз демәјә чәсарәт еләмирдиләр. Елә узагдан-узаға дола-шыр, көзләри фәрәләрин көзләринә дәјәндә пипикләри һәјадан ғыпгырмызы олурду. Онлар һәлә баша дүшмүр-

57

дүлөр ки, диши чинси чэсарэти, күчү бир аз да кобудуфу чох сеvir. Онларын хошу кэлir ки, еркэк зэхм-ли, гүдрэтли олсун, өз инады вэ керичэхилмэзлији илэ гаршысындакыны сындырсын, өзүнэ рам елэјиб гузуја дөндэрсин.

Тојуглар ичиндэ бир хоруз да варды. Учабојлу, гэдди-гамэтли. Онун саггалы, пипији гылгырмызы ган рэнкиндэ иди. Бојнуна елэ бил көј гуршагынын рэнки чөкүмүшдү. Гујругунун лэлэклэри дэ, бојнунун түклэри дэ пар-пар парылдајырды. Елэ гэшэнк, елэ јарашыглы иди ки, ики көз истэјирди ки, тамашасына дурсун.

Тојуглар елэ бил өзлэрини она көстэрмэк истэјирдилэр. Гоша-гоша јанындан кечиб баш эјир, азачыг узаглашан кими өз араларында пычылдашырдылар. Фэрэлэр, бечэлэр дэ онун јанындан һөрмөтлэ адлајыр, һэјэтин тэмкинли, ағыр тахталы бу ассаггал башчысына еһтирам көстэридилэр.

Хоруз бунларын һамысыны көүрдү. Онун нэзэриндэн һеч нэ јайынмырды. О чалышырды ки, һэр шеј јериндэ олсун, һеч кэс һеч кэсин пајыны элиндэн алмасын, һеч кэс чызыгындан чыхыб јолуну азмасын, һамы эмин-аманлыгла долансын. Өзүнү пис аяаранлары дэрһал димдији илэ вуруб чэзаландырырды. Чох һэссас иди, һеч нэ көзүндэн гачмырды. Вэзэн димдији илэ јери ешиб тапдыгы јеми чүчэли тојуглар верирди. Көјүн үзүндэ бир чалаған учанда тэһлүкэ јакынлашдыгыны хэбэр верир вэ чалышырды ки, һэјэтдэкилэр вахтында гачыб кызлэнсинлэр. Өзү исэ мејдандан чөкилмирди, экэр чалаған үстлэринэ шығыса, дөјүшэ һазыр вэзијјэтдэ дајанырды. Билицди ки, мејдандан гачмаг олмас вэ дэфэлэрлэ гачмајыб дөјүшүмүшдү дэ. Инди илыг јаз һавасы она да тэсир едирди. Һэрдэнбир ганадыны кэриб јерлэ сүрүјүр вэ хошу кэлдији тојугун этрафында фырланырды.

Күн күнортадан эјилинчэ белэчэ кэзиб доландылар. Күн шахыјанда исэ хоруз һэјэтдэкилэри динчөлмөк үчүн чардағын алтына топлады вэ көрдү ки, хорузбечэлэрдэн бири јохдур. Көзү илэ һэр јери ахтарды вэ бирдэн эли үзүндэчэ дајанды. Көрдү ки, ахтардыгы хорузбечэ гара дамын үстүндэ кэзир, өзү дэ чох гарибэ тэрздэ. Аддымларыны еһтијатла атыр, ајагынын бирини галдырыр, хејли белэчэ дајаныб көзү илэ ајагынын алтыны јохлајыр, ондан сонра аддымыны атыр, нэфэсини дэрир вэ еһмалча о бири ајагыны јерэ басыр. Елэ бил нэдэнсэ еһтијатланыр, нэји исэ сынагдан кечирирди. Хоруз бу арыг, чөлэфсиз, гылчалары иј кими олан хорузбечэнини нијэ белэ јеридијини анламады. Марагланды.

—А бала, нијэ елэ јеријирсэн?

—Горхурам, хоруз баба.

—Нэдэн горхурсан, оғул?

Горхурам дамын кэрэнлэри ајагымын алтында таб кэтирмэјиб гирыла вэ ағырлығымдан дам уча.

Хоруз нэ гэдэр чалышдыса да күлмэјини сахлаја билмэди вэ бирдэн ганадаларыны чырпыб елэ гэггәһэ чэкди ки, һэјэт-бача шаггылдады. Һамы дајаныб тэачүблэ хоруза вэ дамын үстүндэ шэстлэ дуруб өзүвү чөкэн хорузбечэјэ бахды.

—Горхма, бала,—дејиб хоруз күлмэјинэ ара верди.—Мэн о дамын үстүндэ чох кэзмишәм. Амма нэ кэрэн гирылыб, нэ дам учуб. Өзүндэн бэдкүман олма, бала, ајагыны јерэ бэрк бас, белэ тез һаваланыб јеришини итирмэ.

Һэјэти гаггылты башына көтүрдү вэ узун заман ара вермэди.

Бирдэн-бирэ көй шаггылдады, сәһраны амиранэ бир сәс бүрүдү:

—Еј бәни-инсан, ајаг сахла!

Элинде эса, башында чалма, чижинде хурчун, узун эбасынын этәкләри јелләнә-јелләнә јол кедән инсан өвлады сәһраны башына көтүрән бу зәһмли сәсдән диксинди. Ваһимә ичинде этрафа бојланды вә гумлу тәпәләрдән, һардаса хышылдајан сиркән қолларындан башга һеч нә көрмәјәндә дилинә кәлмеји-шәһадәт кәтириб јолуна давам етмәк истәди. Амма икнчә аддым атмамыш зәһмли сәс јенидән сәһраны башына көтүрдү.

—Сәнә дедим, ајаг сахла!

О, бу дәфә эсасыны, чижиндәки хурчуну кәнара атыб дизи үстә јерә дөшәнди. Алныны гума сүртдү, сонра диз чөкүб әлләрини јухары галдырды.

—Еј јери-көјү јарадан, мән нә күнаһ ишләмишәм?

—Киши, ајаға дур.

Инсан өвлады бир аз сакитләшди, ајаға галхды, элини синәсиндә чарпазлајыб гул кими дајанды.

—Еј бәни-адәм, бу јол илә дүз кедәрсән, једди сәһра, једди бәлән, једди чај кечәрсән. Габагына күллү-чичәкли, бағ-бағатлы, ахар-бахарлы бир дијар чыхачаг, орада дајанарсан. Сәни һәмнин мәмләкәтә пејғәм-бәр тәјин едирәм.

Инсан оғлу тир-тир әсди, ешитдикләринә инана билмәди. Она елә кәлди ки, ахшамүстүдүр, бу кимсәсиз сәһрада ону гара басыр. Додағларыны тәрпәдиб дилинә кәлмеји-шәһадәт кәтирмәк истәди ки, шәр гүввәләр башындан дарылсын. Елә бу вахт јенә һәмнин зәһмли сәси ешитди:

—Нижә дурмусан, јола дүш, уғурун хејрли олсун...

Киши тәләсик эсасыны көтүрдү, хурчунуну чижинә алды, ваһимә ичиндә, тез-тез дөнүб керн баха-баха, әтәји јелләнә-јелләнә јола дүшдү. Једди бәлән ашды, једди чај адлады, једди сәһрадан кечди, гырх күн гырх кечә ајаг дөјәндән сонра дејилән јерә кәлиб чатды. Нәфәсини дәриб бојланды. Узагда солғун ишыг көрдү. Ишыға үз тутду. Кәлиб бир дәјирмана чыхды.

Дәјирманчы бајырда инсан һәниртиси дујуб гапыны ачды. Башында чалма, эса, чижиндә хурчун, узун эбасынын әтәји јелләнән, сач-сағгал басмыш дәрвишанә кишини көрәндә баша дүшдү ки, гаршысында дајанан инсан узун јол јорғунудур, ајаг үстә күчлә дајаныр.

—Јолун һајанадыр, гәриб гардаш?

—Елә сизин дијара кәлмишәм. Кечәләмәјә јер верәрсәнми?

—Бујур, бујур, гәриб гардаш, бу нә сөздүр, гонаг аллаһ гонағыдыр.

Гәриб икигат әјилиб гапыдан ичәри кечди. Алагаранлыгда, евин ортасында хејли дајанды. Көзү гаранлыға алышандан сонра көрдү ки, евин көрәнләри, пәрдиләри очаг һисиндән гапгара гаралмышдыр. Күнчдә балача бир тахт вар, үстүнә нимдаш килим, јамағлы мүтәккә, митил јорған-дөшәк атылмышдыр. Гара афтафа һисли бухарыда гајнајыр.

Дәјирманчы онун алтына дөшәкчә атды, мүтәккә кәтирди. Гәриб эбасыны чыхардыб ајағыны сојунду. Мүтәккәјә дирсәкләниб кәрнәши, сүмүкләри шаггылдады. Инди баша дүшдү ки, јаман јорулмушдур. Ајағлары шишиб вә бүтүн бәдәни кизилдәјир.

Дәјирманчы гонагдан һеч нә сорушмады. Чај кәтирди, су кәтирди. Ортаја јамалығлы сүфрә салды. Үстүнә пендир-чәрәк, сүзмә гатыг гојду.

Гонаг дузсуз дэјирман көмбөсіндөн, пендир-сүзмөдөн иштаһла једи. Үстүндөн бир-ни ки чэм чај ичди, өзүн кэлди. Елө бу вахт гапы чырылдады. Гыллы боз бир ит габаг ајагларынын үстүндө сүрүнө-сүрүнө ичәри кечди. Дэјирманчы дөнүб она тәрс-тәрс баханда ит зинкилдәди вә гапынын далында бүзүшүб јерини раһатлады.

Јатмаздан әввәл гонаг бајыра чыхды. Көјүн үзү тәр-тәмиз иди. Улдуз улдузу чағырырды. һава елө хош, елө ајдын иди ки, адам нәфәс алмагдан дојмурду. Дэјирманын јекнәсәк таггылтысы, суларын шырылтысы, гамышларын хышылтысы, кечә бөчөкләринин чырылтысы бир-биринә гарышмышды. Һараданса анадилләр сәсләширди. Гонаг сипәси долусу нәфәс алды. Кәрнәшди. Ичәри, дэјирманын тозлу-унлу һавасына гајытмаг истәмәди. Гәрара алды ки, ичәридән палаз, јорған-дешәк кәтирсин, елө дамын үстүндө, ачыг һавада јатсын. Фикрини дэјирманчыја сөјләди, киши разы олмады. «Бу кечә гар јағачаг,—деди,—ичәридә јат». Гонаг көјдә сајрышан улдузлары, илыг һаваны јада салды, «белә һавада гар жағмаз»—дејә е'тираз етмәк истәди, анчаг динмәди. Сакитчә тахта јахынлашыб палтарыны сојунду. дэјирманчынын мигил јорған-дешәјинин арасына кирди. Јатмаздан әввәл деди ки: «мән јорғунам, јатыб јухуја галарам, илкинди чағы мәни ојат ки, сәһәр намазыны вахтында гыла билим». Дэјирманчы башыны тәрпәтди.

Гонаг јерин ичиндә дирсәкләнди.

—Нијә сорушмурсан, кимәм, һара кедирәм?

—Гонагдан сөз сорушмазлар. Лазым олса өзү дејәр.

—Елө исә гој дејим: Худавәнди-аләм, мән сизин мәмләкәтә пејғәмбәр көндәриб.

Дэјирманчы күлүмсәмәк, бу гәрибә гонағын сөзлә-

ринә инанмамаг истәди. Амма бирдән «еј дили-гафил, өзүнү сахла»—дејиб сусду.

Гонаг дәрһал јухуја кетди. Дэјирманчы исә јеринин ичиндә хејли ешәләнди.

Ев саһиби сәһәр тәздән гонағы галдырды. Гонаг-дәстәмаз алды, намазыны гылды вә әбасыны чијнинә салыб бајыра чыхды. Көзләринә инанмады. Һәр јери гар басмышды. Јоллар, чығырлар итмиш, сулар сыр-сыра буз бағламышды. Гар адамын дизинә чыхырды. Дин-мәз-сөјләмәз керн гајытды. Көзләрини дэјирманчынын үзүнә зилләди:

—Бу сиррдән мәни акаһ елө, еј аллаһын бәндәси. Бурада мәсчид, мүнәззим јохдур, амма мәни дүз вахтында галдырдын, намазымы гылдым. Кечә көјүн үзүндә улдуз-улдузу чағырырды. Сән дедин: «Гар јағачаг» сөзүн дүз чыхды. Сән бунлары һардан билирсэн?

Дэјирманчы күлүмсүндү:

—Бурда елө бир сирр јохдур. Ахшам фикир вердинми, ит сүрүнә-сүрүнә ичәри кирди. Онда билдим ки, кечә гар јағачаг. Сәһәр дамын үстүндә улашан чаггалларын сәсини ешитдинми? Ешитдим. Бах, сәһәр-сәһәр чаггаллар дамын үстүндә улашанда билирәм ки, намазын вахтыдыр.

Гонаг башыны ашағы салыб хејли фикрә кетди. Сонра сакитчә палтарыны кејинди, хурчуну чијнинә, әсасыны әлине алды. Дэјирмандан чыхыб кәлдији јолла керн гајытмаға башлады. Дэјирманчы јүјүрүб онун јолуну кәсди:

—Ај пејғәмбәр, чәддинә гурбан олум, һара кедирсэн?

Гонаг көксүнү өтүрдү:

—Бир өлкәдә ки, мүнәззин чаггал ола, мүнәччим дә боз көпәк, мән белә мәмләкәтдә пејғәмбәрлик еләја билмәрәм.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мәни итирмәјин	3
Сапы өзүмүздәндир	7
Сәнә «асланым» дејән	10
Дәвәчи	15
Шаһын оғлу	18
Илғым	23
Рузу	23
Кечәчи	38
Бәс зынғырову ким асачаг?	48
Хасијјәтимдир	53
Хорузбечә	57
Белә мәмләкәтдә	59

Тенијетмәләр үчүн

Исмаил Шыхлы Каграман оглы
РУКОЯТКА — СВОЯ
Легенды и предания
(на азербайджанском языке)
Баку. Гянджлик. 1990

Нәшријјатын директору Ә. Ғ. Әлијев
Мәтбәәнин директору Ф. В. Фәталијев
Рәсәмәи Н. Новрузов. Бәдни редактору Т. Гасымов. Ғехник
редактору Н. Шәрифова. Корректору А. Әһдова.

ИБ № 3059

Җыгылмаға верилмиш 14. 11. 89. Чапа нмзаланмиш 11. 10. 90. Карыз
форматы 70x108 1/16. Мәтбәә карызы № 1. Әдәби гариятур. Җүксәк чап
үсулу. Шәрти ч/в. 2,80. Рәнкли шәрти ч/в 3,06. Учет нәшр в. 2,65.
Тиражи 30 000. Сифарыш № 188. Гижмәти 60 гәп.

Азербайжан ССР Дәвләт Мәтбуат Комитәси.
«Кәнчлик» нәшријјаты Баки һүсү һачыјев күчәси, 4.
3 №-ли Баки китаб мәтбәәси, Баки, Ә. Тарызада күч. 4.

50 руб.

